

СР культураға уонна духуобунай сайдыыга министриэристибэтэ
Дьокуускайдаағы А.Д. Макарова аатынан
культура уонна искусство колледжа

Норуот муударана – норуот сүппэт мэктиэтэ

Филологическай наука кандидата, фольклорист, төрүт культуура
салаатын уһуйааччыта Ноговицын Василий Андреевич төрөөбүтэ
60 сылыгар аналлаах научнай-практическай конференция маты-
рыйааллара

(Дьокуускай к., алтынны 26 күнэ, 2021 с.)

Норуот муударана–норуот сүппэт мэктиэтэ:филологическай
Н83 наука кандидата, фольклорист, төрүт култуура салаатын
уһуйааччыта Ноговицын Василий Андреевич төрөөбүтэ 60 сылыгар
аналлаах научнай-практическай конференция матырыяаллара
(Дьокуускай к., алтынньы 26 күнэ, 2021 с.) / редактор А. Н. Васильева.
Агентство СИР НБР Саха

УДК 398(=512.157)(063)
ББК 82.3(=634.1)я43

Үөрэх методическэй сэбиэтин 7 №-дээх боротокуолунан
сэтинньи 23 күнүгэр бигэргэннэ.

Иһинээбүтэ

Кирири тыл	4
Сундупова О.Е. Василий Андреевич Ноговицын наукаба киллэрбит сүдү кылаата.....	5
Захарова А. Е. Хамсаныылаах чабырбаатар.....	9
Иппатьева А.Г. Иистэнньэн ырыата.....	17
Иппатьева А.Г. Обо утутар ырыа.....	18
Иппатьева А.Г. Күөххэ үктэнии ырыата.....	18
Иппатьева А.Г. Дьахтар ырыата.....	19
Иппатьева А.Г. Буут удабан.....	20
Попова С.А. Чурапчы оһуохайа.....	20
Быгынанов А.Н. Дьиэрэннээх алаас.....	21
Быгынанов А.Н. Ытык-Күөл күөлэ.....	21
Леонтьев И.Н. Гороховтары буулаабыт абааһылар	22
Леонтьев И.Н. Ааттаах булчут, кус быһый.....	23
Леонтьев И.Н. Табыллыбатах уруу.....	24
Леонтьев И.Н. Уоруйах (аныгы чабырбаатар).....	25
Черова А.А. Чонкуйар удабан.....	27
Ершова А.В. Өтүэйлээх өлүөхүмэлэр.....	27
Сокольникова В.Н. Кумахтаах.....	28
Алексеев С.И. Абааһылаах ампаар.....	29
Васильева А.И. Тыгын Дархан унуоба.....	30
Гоголев А.И. Кыһырымтабай булчут.....	30
Зыкова А.Н. Өрөгөй оһуохайа.....	32
Иванов А.С. Кыайыы оһуохайа (Ньурбалыы оһуохай).....	36
Шергина Т.З. Кыстыкка кирири алгыһа.....	38
Прокопьев С.Д. Арыылаах ходуһа ааттаныыта.....	40
Давыдова А.К. Ыһыах алгыһа.....	41
Иннокентьева У.С. Номоһо киририбит ураты сымса, күүстээх Хаптаһын Сэмэн – Петухов Семён Андреевич.....	43
Петрова В.В. Ала Малахсынҥа алгыс.....	44
Кондакова Л.А. Сэттэ сортуоллар.....	44

Кирии тыл

А.Д. Макарова аатынан Дьокуускайдаагы культура уонна искусство колледжын төрүт культура салаата филологической наука кандидата, фольклорист, төрүт культура салаатын 1993-2006 сылларга уһууааччыта Василий Андреевич Ноговицын төрөөбүтэ 60 сылыгар аналлаах саха фольклорун хомуйууга салаа устудьуоннарын иһинэн күрэх биллэрэн ыытта. Ол түмүгүнэн 2021 сыл алтынньы ый 26 күнүгэр «Норуот муударана – норуот сүппэт мэктиэтэ» диэн научнай-практической конференция буолан ааста.

Күрэх сыалынан устудьуоннары фольклор жанрдарын хомуйууга үөрэтии, эдэр ыччаты төрөөбүт норуотун культуратыгар, дойдутун историятыгар ытыктабыллаахтык сыһыаннаһыга иитии буолар.

Матырыйааллары хомуйууга маннык ирдэбиллэр турбуттара:
- устудьуон бэйэтин түөлбэтин, эбэтэр туора улуус фольклорнай матырыйаалын хомуйуохтаах (үһүйээн,

норуот ырыата, олонхо, чабырбаһа, алгыс, сиэр-туом у.д.а.);

- фольклор матырыйаала инники хомуллубатах, үөрэтиллибэтэх буолуохтаах;

- фольклор жанрдарын хомуйууга бары ирдэбиллэр тутуһулуохтаахтар.

Күрэххэ фольклор араас жанрдарыгар 50 матырыйаал хомуйулунна.

Күрэх түмүгүнэн 3 куурус устудьуона Алена Иппатьева кылаан кыайыылаагынан буолла. Киниэхэ В.А. Ноговицын дьиэ кэргэнин анал стипендията туттарылынна. Салаа 3 кууруһун устудьуоннара Аяаал Быгынанов уонна Сайаана Попова Мэнэ суруктарынан уонна Ноговицыннар дьиэ кэргэн анал бэлиэлэринэн наһараадаланнылар. Ону таһынан, 1 куурус устудьуонугар Иван Леонтьевка Василий Андреевич Дьяаны улууһун Дулбалаах орто оскуолатыгар 90-с сыллардаахха үөрэппит оҕолорун анал стипендията ананна.

Аграфена Дмитриевна Макарова аатынан Дьокуускайдаагы культура уонна искусство колледжа научнай-практической конференция үлэтигэр көмөлөрүн иһин В.А. Ноговицын дьиэ кэргэнигэр, чугас дьонугар, Дьяаны улууһун Дулбалаах орто оскуолатыгар 90-с сыллардаахха үөрэппит оҕолоругар махталын тиэрдэр.

*Научнай методической үлэбэ
дириэктэры солбуйааччы
О.Е. Сундупова*

Василий Андреевич Ноговицын наукаҕа киллэрбит сүдү кылаата

Сундупова Оксана Егоровна,

Дьокуускайдааҕы культура уонна искусство колледжын научнай методической үлэбэ дириэктэри солбуйааччы, СР культуратын туйгуна, 1993-1995 сыллардаахха В.А. Ноговицынҥа үөрэммитэ

Билинни кэмнэ норуот сайдыытын туһугар үлэлээн ааспыт, сырдыкка, кэрэбэ уһуйбут дьомут ааттара ааттаныхтаах, үлэлээбит үлэлэрэ биллиэхтээх, онон кинилэр олохторун, айар үлэлэрин үөрэтэн, ааттара үйэлээх буоларыгар үлэ ытыллара - олус хайҕабыллаах уонна элбэҕи эрэннэрэр.

Культура уонна искусство колледжа уһуйааччыларын уонна үөрэнээччилэрин бэрт үгүс наукаҕа ситиһиилэринэн киэн туттар. 90-с сыллар саҕаларыгар Саха республикатыгар культура эйгэтигэр сана үөрэх политикатын көбүтээччи оччотооһу колледж директора Макарова Аграфена Дмитриевна үөрэх тэрилтэтин салайар үлэтигэр биирсүрүн сорогунан кадрдары бэлэмнээһиннэ болҕомтотунуурбута. Кини эдэр уһуйааччыларга, специалистарга наука кандидата буолар кэскиллээҕин ыйан туран аспираннар уонна учуонай истиэпэни ыларга дьулуһар учуутал элбихтээх диэн сорок туруорара. Ол барыта социальнай-культурнай эйгэ, норуот айымньылаах үлэлэрин чинчийиигэ төрүттээхтик олук буолуо этэ диэн баҕалааҕа.

Үөрэх кыһатыгар биһиги республикабыт научнай сооһустовотун кытта бииргэ кэлимсэлээхтик үлэлээһин үөрэх систематыга барытыгар ситимнээх, научнай тирэхтээх буолар кыаҕы биэрбитэ. Саха культуратын чинчийбит-үөрөппит Ю.И. Шейкин, Ф.М. Зыков, А.И. Гоголев, Е.Н. Романова, С.Д. Мухоплева., Р.И. Бравина, К.Д. Уткин, Р.Р. Жиркова курдук ааттаах-суоллаах, дириг билиилээх чинчийээччилэр колледж ханнык эмэ проблеманы үөрэтэр, быһаарар сороктуу конференцияларыгар, семинардарыгар кытталлара, учууталлар уонна устудьуоннар үөрэх түмүгүнэн ситиһиилэрин сыаналыыллара. Бу манньк саҕалааһын квалификациялаах профессиональнай кадрдары бэлэмнээһиннэ сүрүн олук буолбута.

Колледж уһуйааччыларыттан биир бастакынан учуонай истиэпэни көмүскээбит киһинэн Василий Андреевич Ноговицын буолар. Кини төрүт культура салаатыгар «Фольклористика», «Саха исторической этнографията», «Саха сириг историята», «Төрүт культураны үөрэтии методиката» диэн предметтэри биэрэрэ. Куруук үөрэтэр предметтэригэр сонун инновационнай технологиялары туттара, элбэх проблемнай диспуту ытара. Ордук

үөрэххэ эбии литератураны кытта үлэбэ студэннары угуйара, архыып матырыйааларын тутгарга үөрэтэрэ (ол саҕана колледж студэннарын архыыпка киллэрэн үлэлэтэр көнүл бэриллэрэ), оһон устудьуоннары чинчийэр үлэбэ сыһыаран дыбурдарын арыйар соругу туруорунара. Былыргы үһүйээннэри, исторической сэхэннэри олус билэр буолан оһолор куттарын тутара. Эриирдээх ыйытыктары биэрдэбинэ ол саҕанаабы устудьуоннар элбэби билиэх, аабыах бағалара күүһүрэрэ. Интэриэһинэй ис хоһоонноох урооктарын сыаналаан 1997 сыллаахха «Преподаватель года» күрэххэ кыттыыны ылбыта, педагогической категориятын үрдэппитэ.

Бу кэмтэн ыла Василий Андреевич элбэх архыып матырыйаалларын, араас улуустарынан чабырҕахсыттары, фольклору билээччилэри кытта көрсөн фольклор матырыйаалларын күүскэ хомуйан барбыта.

Ол үлэтин түмүгүнэн «Чабырҕах ис хоһоонун ырыттаахха» (Анализ чабырҕаха)» диэн ыстатыйата «Билии-көрүү» диэн сурунаалга 1998 сыллаахха 2 №-гэр бэчээттэнэн тахсыбыта. Эмиэ ити сыл «Олонхо чабырҕаба» (Чабырҕах в эпосе олонхо) диэн ыстатыйата «Олонхо: үгэс уонна билини кэм» диэн научнай ыстатыйалар хомурунньуктарыгар бэчээттэммитэ.

Маннайгы наукаба онорбут хардыылары сөптөөх буолан салгыы Василий Андреевич «Чабырҕах үөскээбит төрдө» (Истоки чабырҕаха) ыстатыйата «Чолбон» сурунаалга 1999 сыллаахха 9 №-гэр тахсыбыта. Хойутуу 2000 сыллаахха «С. А. Зверев-Кыыл Уолун чабырҕахтара» диэн хомуйбут үлэтэ (хас да чабырҕах текстэрэ) «Талба талаан» хомурунньукка киирбиттэрэ.

Кини муспут матырыйаалларын туһанан 2000 сыллаахха культурологической үөрэхтэһин хайысхатынан «Научнай үлэ» номинацияба Саха республикатын Президентин гранын кыайылаабынан буолбута. Ол проект чэрчитинэн «Чабырҕах саха фольклорун жанрын быһытынан» темаба чинчийэр үлэ чэрчитин онорбута.

Саха фольклорун бары жанрдара оһону иитиигэ-үөрэтиигэ улахан суолталаахтарын өйдөөн үлэтигэр этнопедагогической хайысханан ырытыылары онорбута. Олор истэригэр «Оһону иитиигэ чабырҕах суолтата» (Роль чабырҕаха в воспитании детей) диэн дирин ис хоһоонноох ыстатыйата 2 №-дээх «Тускул» хомурунньукка 2001 сыллаахха бэчээттэммитэ.

2001 сыллаахха Василий Андреевич устудьуоннар производственной практикаба үлэлиир базаларыгар тийэн фольклористикаба чинчийиигэ олохсуйбут ньымалары туһаналларын ситиһээри «Норуот тылынан уус-уран

айымньытын хомуууга аналлаах методической ыйыннык» онорбута. Автор ыйынныкка практика сыалын-соругун быһаарбыта, ханнык бэлэмнэнии үлэ ытылларын, фольклору хомууааччы иннигэр туох ирдэбиллэр туралларын ыйбыта. Ону тэнэ олох уларыйытынан көрөн, урукку өттүгэр тахсыбыт ыйынныктары туһанан, билинги фольклористика туһаайан турар сороктарыгар сөптөөх хайысхалаах ыйытылары киллэрбитэ үлэ практической суолтатын кэнэспитэ. Кини бу ыйынныга күн бүгүнүгэр диэри төрүт культура салаатыгар туһаныллар.

Онтон 2002 сыллаахха «Оҕо чабырбаҕа» диэн хомуурунньуга тахсыбыта. Манна кини оҕо тылын имитэр, өйүн эрчийэр чабырбахтары, оҕо ойуулаан-дьүһүннээн көрөр, дьобуруун сайыннарар, таайтарар чабырбахтары уонна үөрэтэр-иитэр суолталаах чабырбахтары танан киллэрбитэ, онон норуот айымньытын – чабырбаҕы - научнай хабааннаахтык саха фольклористикатыгар аан маннайгынан наардаабыта, системалаабыта саарбаҕа суох. Бу кинигэтэ 1000 экземплярынан тахсан күүскэ тэнийбитэ.

Үөрэтэр-чинчийэр тиэмэтин салгыы сайыннанан Василий Андреевич суруйбут «Өксөкүлээх Өлөксөй айымньыларыгар чабырбах көстүүтэ (Чабырбах в творчестве А.Е. Кулаковского)» диэн ыстатыйата «А.Е.Кулаковский: начало XXI века» диэн Людмила Реасовна Кулаковская танан таһаарбыт кинигэтигэр киирбитэ. Эмиэ ити сыл саха итэҕэлин үөрэтиигэ болҕомтотун ууран былыргы уонна аныгы өйдөбүлгэ олобуран «Айыы, абааһы, иччи, үөр уонна «анараа дойду» туһунан» диэн үөрэнэр пособиета тахсыбыта. Бу үлэтигэр кини араас омуктар итэҕэллэрин кытта саха итэҕэлин ханыылыы тутан, философияларын тэнни көрөр, устудьуоннары толкуйдатар мэнигэ бырабар.

Кэлин 2002 сыллаахха саха культуратын, исторической сэһэннэрин интэриэһиргээччилэргэ туһуламмыт «Кэччэгэй баай үс вариана (Три варианта чабырбаҕа о Скупом богаче)» ыстатыйата Чолбон сурунаал 12 №-гэр тахсыбыта. «Илин» сурунаалга «Чабырбахха христианскай итэҕэл көстүүтэ» (Отражение христианства в чабырбаҕе) 2002 сыллааҕы ыстатыйата олус дириҥ, толкуйдатар ис хоһоонноох буолан тахсыбыта.

2005 сыллаахха саха чабырбаҕын жанр быһыытынан үөрэтэн саха фольклористикатыгар чаҕылхай үлэни суруйбута. Ол үлэтинэн 2005 сыллаахха Россиятааҕы наукалар академияларын Сибиирдээҕи салаатын буддология, тибетология уонна монголоведение институтугар, Улан-Удэҕа көмүскэммитэ. Үлэтин М.К. Аммосов аатынан СГУ саха филологиятын уонна төрүт культуратын кафедратыгар толорбута. Научнай салайааччытынан филологической

наука доктора, профессор В.В. Илларионов буолбута. Үлэтигэр кини маннайгынан чабырҕах жанр быһыытынан төрүтүн уонна сайдыбыт эволюциятын, чабырҕахтар классификацияларын уонна тутууларын, былыргы уонна билинни кэм чабырҕахтарын формаларын, поэтикаларын уонна семантикаларын үөрөспүтэ, билинни кэм усулуобуйатыгар тарҕаныыларын сиһилии ырыппыта. Онон бу үлэтэ саха фольклористикатыгар академической үлэнэн сыаналаммыта.

Василий Андреевич сүл аайы элбэх научнай-практической конференцияларга кытара. Олор истэригэр Дьокуускай куоракка 2000 сыллаахха буолан ааспыт «С.А.Зверев: Фольклор уонна аныгы кэм»; «Искусствоҕа, фольклорга и үөрэхтээһиннэ христианство итэҕэлин көстүүлэрэ» диэн республикатааҕы конференциялар ааттаналлар. Оттон Улан-Удэ куоракка 2001 сыллаахха буолбут «Байкальские встречи: Культуры народов Сибири» диэн III Международной симпозиумна «Роль фольклора в развитии якутской литературы» диэн дакылааттаах кыттыбыта.

Дьокуускайга 2001 сыллааҕы «Өй-санаа баайа-кэм-кэрдии ыйааҕа», уонна «Софроновская ааҕылар» диэн конференцияларга төрүт культура, литература боппууостарыгар эмиэ бэйэтин санаатын эспитэ.

2002 сыллаахха Дьокуускайга буолан ааспыт «Аныгы саха филологиятын актуальной проблемалара» уонна Кемерово куоракка 2003 сыллаахха ааспыт «Язык. Миф. Этнокультура» диэн I межрегиональной научнай конференцияга кыттыбыта биллэр.

Улан-Удэга «Этнокультурное образование: совершенствование подготовки специалистов в области традиционных культур» диэн IV Международной симпозиумна «Мифологические мотивы чабырҕаха (скороговорки) - начальная ступень в развитии жанра олонхо» диэн дакылаата научнай общественность интэриэһин күүскэ тардыбыта.

2011 сыллаахха «Баһылай Наҕабыһын – Дьааны уола: киһи буолуохха» диэн Дьокуускайга тахсыбыт ыстатыйалар уонна ахтыылар хомуурунньуктарыгар филологической наука кандидата Василий Ноговицыны Саха Республикатын төрүттэспит чаҕылхай общественной үлэһит диэн олус иһирэхтик кини олоҕун суолун сыаналаабыттара олус кэрэхсэбиллээх.

Агардас саха эрэ сиригэр буолбакка, ону ааһан дойдубут фольклористикатыгар Василий Андреевич чаҕылхай үлэтэ сүдү кылаат буолар.

Саха фольклорун чинчийбит учуонай Василий Андреевич Ноговицын наукаҕа, үөрэххэ, сахабыт культураныгар научнай үлэтинэн саҕалаабыт бачымын өссө сайыннара туруохпут диэн эрэнэбит.

Хамсаныылаах чабырѳахтар

*Захарова Анна Елисеевна,
82 №-дээх «Мичээр» уһууаан
эбии үөрэхтээһин уһууааччыта,
1993-1995 сыллардаахха В.А. Ноговицыннга үөрэммитэ*

Саха норуота былыр былыргыттан баай ис хоһоонноох тылынан уус-уран айымныылаах. Тылынан уус уран айымныы оѳону иитиигэ дьайар күүһэ олус улахан. Чабырѳах-саха норуотун мындыр айымныыта буолар. Тылы өһү-имитэргэ, сытыы-бэргэн тылынан олох куһаѳан өрүттэрин, итэбэһи-быһаѳаһы, сыһаны-халтыны сытыы-кылыс тылларынан дьүһүйэргэ, эбэтэр уһулуччу умнуллубат түгэннэри, үөрүүнү-көтүүнү, сүргэ өрө күүрүүтүн, сөбүүнү тылларынан айан хоһуйарга дьарыктыырын таһынан, элбэх тылы-өһү өйгө тутар дьобуру сайыннарар, мэйии үлэтин эрчийэр дьохуннаах. Оѳону иитиигэ чабырѳах олус улахан суолталаах.

Билинни кэмнэ оѳо төрөөбүт тылынан сангарарыгар, кэпсэтэригэр, сэхэргэхэригэр, бодоруһарыгар араас кыһалѳалары көрсөрө баар суол, онно көмпүүтэр, тэлэбиисэр, төлөпүн күүскэ сайдыбыт кэмнэригэр бу кыһалѳа ордук сытыытык турар. Ону тэнэ төрөппүт эмиэ Интэриниэккэ, ватсапка үлүһүйэн оѳотун кытта кэпсэппэт буолла. Билигин оѳо кыра эрдэбиттэн аныгы үйэ тиэхиньикэтигэр убанан ордук атын омук тылыгар сыстар, төрөөбүт тылын билбэт буолан иһэр, оѳо төрөөбүт тылыгар иитиллэригэр мэхэйдэр үөскүүллэр.

Кэтээн көрүү түмүгүнэн, оѳо араас, дорѳоону таба сангарбат түбэлтэтэ эмиэ араас:

1. Сангарар аппарата ситэ сайдыбатах, айылѳаттан итэбэс;
2. Сангарар аппарата үчүгэй эрэри, былчына сайдыбатах;
3. Уһун-тиийин, тылын сыһа туттар, хамсарар;
4. Нууччалыы тыллаах, сахалыы өйдөөбөт.

Сахалыы дорѳооннору этэригэр ыарырѳатар, кыбыстар. Бу ыарахаттары туоратарга, оѳо дорѳоону таба сангарарын хааччыыахха наада. Оѳо таба сангарар буолбутун кэннэ дьэ чабырѳаѳы үөрэтэбит.

Скрябина Анисия Даниловна оѳону чабырѳахха үөрэтэргэ анаан бэртээхэй кинигэни [Скрябина,1994, с 48] таһаарбыта. Аныгы оѳо сахалыы дорѳооннору сатаан таба сангарарыгар, чабырѳаѳы ааѳа үөрэнэригэр аналлаах. Саха оѳолоро чабырѳахтаһа оонньууларынын туһунан В.Л. Серошевскай «Якуты» [М.,1993. с.514] үлэтигэр суруйан турар. Кини этэринэн бу былыргы алгыс тыллара сылдыаллар, ол эрэн ханнык да холобуру аѳалбатах.

Саха маннайгы үөрэхтээхтэриттэн биридэстэрэ, биллиилээх

историк-этнограф, фольклорист Г. В. Ксенофонов былыроҕо сылдьан:
«Анхара-Дьанхара,
Уолбара-Чуолбара...»

-диэн соччо өйдөммөт ис хоһоонноох чабырҕаҕы ааҕалларын ахтар. Уонна бу чабырҕахха Ангара өрүс аата сылдьар диир [Ксенофонов, 1992, 338]. Онон, оҕо чабырҕаҕа түн былыргы саха олоҕун кытта бииргэ сайдан кэлбит эбит. Кинилэр оҕо тылын-өһүн эрчийэргэ, түргэнник өйдүүр дьобурун сайыннарарга аналлаахтар. СӨ, билимин үтүөлээх үлэһитэ Н. В. Емельянов чабырҕаҕы норуот педагогикатын иитэр-үөрэтэр ньымаларыттан биирдэстэрэ буоларын тоһоҕолоон бэлиэтээбитэ [Эргис, 1974, С.324-340]. Сахаҕа “анды сыммыта”, «тон тиит», «тон харыйа», «көнтөстүүн-көбөннүүн», «биирдээн, иккилээн, үстээн», «туруйа сыммыта» – диэн, хатыланыыларын аайы ахсааны кэрискэ эбэн иһиигэ олоҕулар чабырҕахтар ордук элбэхтэр. Манна оҕо чабырҕах этэ таарыйа ахсааны үөрэтэн кэбиһэр кыахтаах. Ордук тэнийбит оҕо чабырҕаҕынан-ахсаан чабырҕах буолар.

Оҕо тыл-өс имитэр, сайыннарар аналлаах кэрискэ чабырҕахтар бааллар. Ол курдук дьэ сүөһүтэ, харамай-көтөр, үөн-көйүүр быһыытын- таһаатын, хамсаныытын кэрискэ тэн сүһүөхтээх хоһооннорунан наардаан этиллэр. Холобур:

Туйаахайа,
Тобукуйа,
Бэрбээкэйэ,
Сүһүөхэйэ,
Сотокойо,
Уллукаата,
Самыкайа,
Саарыкайа,
Тоноҕоһо,
Сизэликэйэ,
Көбүлүкэйэ,
Кулҕаахайа,
Харахайа,
Муннукайа,
Тииһикэйэ,
Тылыкыйа.
Куолайыга,
Сүрэхэйэ,
Сүлүүкэйэ,
Ханныкайа,
Хатгакайа.
Быарыкайа,

Бүөрэкэйэ.

Кутуруга.

Ону тэнэ, оҕолору сылгы тас быһыытын-таһаатын, ис органын билиһиннэрэргэ бэртээхэй ньыма.

Н.В. Емельянов суруйарынан үгүс оҕо чабырҕаҕа оонньоукөр кэмигэр ытыллар. «Халбас харата» диэн оонньоу кэмигэр ытыллар эбит [Эргис, 1974, с 328]. Онон өбүгэ дьоммут үүнэр көлүөнэ өй-санаа, эт-хаан өттүнэн тэннэ сайдарыгар табыгастаах албаһы булбуттар. Маны билигин, эти-хааны сайыннарар дьарыктарга туһанар, олус көдьүүстээх буолуо этэ.

Чабырҕах оҕоҕо төрөөбүт тылыгар таптала ингэрэр. Суруйааччылар К.Туйаарыскай, П.Тобуруокап, А..Е. Кулаковскай, Г.Иванова, Е.Местникова о.д.а. айымньыларыттан быһа тардыылар оҕо тылын эрчийэр, тылын-өһүн сайыннарар, ойуулаан-дьүһүннээн көрөр, толкуйдуур дьобуруун сайыннарарга тирэх буолаллар.

Устудьуоннуур кэммэр фольклорга аан бастаан олук уурбут үтүө уһуяаччыбынан буолар тыл билимин хандытаата Баһылай Өндүрүөйэбис Наҕабыһын. Үлэбэр кини холобур буолар, саха фольклористикатыгар чабырҕах курдук уустук жанры чинчийэн, хомуйан киллэрбит кылаата дьиссиртээсийэтин матырыяала олус көмөлөөх.

Санарар сананы сайыннарар эйгэни тэрийэн, оҕо бодоруһар, сэнэргэхэр, тылы таба туттар сатабылын ингэринэр. Кыратыттан тылы таба туттарга, чуолкайдык санарарга үөрэммит оҕо чобуо, дьону кытта биир тылы булар, сатаан кэпсэтэр, наадатын быһаарсар, чөл туруктаах, бэйэтигэр эрэллээх буола улаатар – онно чабырҕах көмө, тирэх буолар.

Чабырҕах ис хоһооно: Чабырҕах анардас тыл эрэ оонньоута буолбакка, таайтаран этэр кистэлэн ис хоһоонноох, саха тылын бары баайын, сүмэтин, эбэтин, кырааскатын ильдэ сылдьар саха фольклорун биир ураты жанра буолар. Сахалыы дорҕооннорго эрчийэр тиһиккэ олук буолар. Ону таһынан, оҕо тэтимнээхтик лабырҕаччы ааҕан толоро үөрэнэрэ, сатабылын көрдөрөрө, тыла-өһө чуолкайданара, тыына уһуура, санарар тэтимэ, толорор маастырыстабата (уобараһы сөпкө таба тайанан арыыйыта, туттар-хаптар уратыта) уһуяаччы ситиһиилээх үлэтин түмүгэ буолар.

Дьарык саха тылыгар уһуйар, түргэнник-ыраастык санарарга эрчийэр. Маннай сағалыырга чабырҕаҕы оҕолорго бөлөбүнэн толорторо үөрэтии ордук табыгастаах ньыма буолар. Оҕо оҕоттон түргэнник үтүктэн үөрэнэр, онтон биирдиилээн чаҕылхай оҕо тахсар.

Сыала: Оҕо санарар санатын сайыннаран, төрөөбүт төрүт тылыгар уһуйан, билэр-көрөр бағатын

уһугуннаран, чабырбаҕы лабырбаччы этэргэ үөрэтии.

Соруктара:

1. Оҕо тыныны, сирэй, харах, тыл, уос былчыннарын сайыннарыга эрчиллиилэри оноруу, тыл-өс имитии.

2. Оҕо сахалы дорҕооннору (кылгас-уһун, аһаҕас-бүтэй, дифтоннары) чуолкайдык санарарга эрчийии.

3. Оҕону төрөөбүт тылынан ыраастык санарарга үөрэтии.

4. Оҕо оҕо чабырбаҕын толороругар, оҕо тэтимнээхтик лабырбаччы ааҕан толоро үөрэниитэ, сатабылын көрдөрөрө, тыла чуолкайданара, тыына уһуура, санарар тэтимэ, толорор маастырыстабатыгар (уобараһы сөпкө таба тайанан арийыта, туттар-хаптар урагыта) уһууу.

Чабырбаҕы сүннүүнэн түөрт көрүннэ араарыллар:

1) оҕо чабырбаҕа;

2) көрдөөх-күлүүлээх таайтаран этэр кистэлэн ис хоһоонноох чабырбах;

3) хаадьы-элэк, олоххо баар түктэри көстүүнү саралыыр;

4) «Билбит-көрбүт» диэн чабырбах.

Оҕо чабырбаҕын туһата:

1) оҕо тылын имитэр, өйүн эрчийэр, сайыннарар;

2) ойуулаан дьүһүннээн көрөр дьобурун сайыннарар;

3) тыны уһатар, тынаны эрчийэр

4) үөрдэр-көтүтэр, сүргэни көтөҕөр, иитэр-үөрэтэр;

5) санарар саһаны кытта дьүөрэлээн хамсаныы эти-сиини

уһугуннарар, уран тылга уһуйар.

Чабырбахтыахпыт иннинэ тыныныга, сирэй, харах, тыл, уос былчыннарын сайыннарар эрчиллиилэри оноробут.

1) Тыныныга эрчили

- муннунан тыынан салгыны искэ киллэри, уоһу «о» дорҕоонунан тутан истэн айабынан сыһа салгыны таһаары.

Эрчиллиилэр:

- Сибэккини сыттааһын;

- Току-току ньээми үрүү (Ооҕуй оҕус, түү);

- Биир тыныныга аһсаан ааҕы (1-20,30...);

- Саары үрүү уо.д.а.

2) Сирэй былчыннын эрчийии

* айағы аты, сыһаағы аллара түһэри;

* үөһэ уонна аллара тиистэри холбоон баран уоһу араастаан хамсаты;

* аллара тиистэри, сыһаағы инники диэки сыҕарытыы, айағы атан баран, сыһаағы эмиэ үөһэ-аллара хамсаты;

* сирэйи тарбах төбөтүнэн имэрийии, уһугуннары;

* төбөнү уна-ханас хамсатыы, эргитии.

3) Харах былчындын эрчийи

* харах тулатын тарбах төбөтүнэн чаһы стрелкатын хоту имэрийи;

* тойон эрбэҕи муннугар сыһыаран баран, ылгын чынҕыйаны хамсатан уна-ханас, үөһэ-аллара көрүү;
* хараһы үөһэ-аллара, уна-ханас көрүү, эргитии (эргичиннэтии);
Сирэй, харах эрчиллиилэрэ чабырбаҕы ааҕарга туох туһалаахтарый? (омуннаахтык, араастаан туттан-хаптан, көрөн-истэн туран ааҕарга олус туһалаахтар).

4) Тыл былчыннарын эрчийи

- тылы айах иһигэр үөһэ, аллара токурутуу, ыстааһын, уна-ханас хамсатыы;

- тылы бэлэс диэки иһирдьэ анньыы;

- айағы атан аллара түһэрэн, тылгын ыалдьыар диэри муннуга тириэрдии.

Бу чабырбах ааҕарга эрэ буолбакка, чуолкайдык, ыраастык, санара үөрэнэргэ туһалаах.

5) Уос былчындын эрчийи

- уоһу о, ы дорбооннорунан ыרבатан хамсатыы;

- уоһу у дорбоонунан төгүрүтүү, чорботуу;

- уоһу чорботон баран иннигэр уһатыы, уна-ханас хамсатыы.

Чабырбах түргэн тэтимнээхтик этиллэр, ол гынан баран хас биірдии дорбооно чуолкайдык иһиллэр буолуохтаах.

Дорбоону таба санарарга эрчиллиилэр

Тыл дорбооннорун чуолкайдык этиигэ үөрэнии:

1. а-ы, о-у, э-и, ө-ү;

2. аа-ыы, оо-уу, ээ-ии, өө-үү;

3. быа, буо, биэ, бүө;

4. гбда-гбды, гбдо-гбду, гбдэ-гбди, гбдэ-гбду;

5. смта-смты, смто-смту, смтэ-смти, смтэ-смту;

6. прша-пршы, пршо-пршу, пршэ, прши-пршу, пршэ;

7. кнга-кнгы, кнго-кнгу, кнгэ-кнги, кнгэ-кнгу;

8. лча-лчы, лчо-лчу, лчэ-лчи, лчэ-лчу.

1. Оҕо тылын имитэр, өйүн эрчийэр чабырбахтар

1. Тылы имитии

Харыйа-хоруйа
Холбуйа-халбыйа
Хаахыр-кыыкыр
Хаххан-халҕан

Лаглай-лыглый
Логлой-луглуй
Лэглэй-лиглий
Лэглэй-луглуй

Наннах-ныннах
Ноннох-нуннух
Нэннэх-нинник
Нөnnөх-нүннүк

Таммах-тыммах
Томмох-туммух
Тэммэх-тиммих
Тэммэх-туммух

*(А. Скрябина. Чабырѳабы үөрэтии ньымалара.
Дьокуускай, 1994. 8 с)*

Чабырѳахтар

1.

Икки тыал ыал-ыал тыалырбыттар,
Ыал-ыал тыаллар табаарыстаспыттар.
Сылы сыллаан ыаллыы тыаллар
Тыалыраллара хайдах табыллар?

2.

Икки кэккэ элбэх иһиккэ
Симиккэ кыайан киирбэккэ,
Эбии икки иһиккэ
Симиллиэх кэмпиеэт биһиги иккигэ!

3.

Мастаабыттарын-мастаабатахтарын,
Кыралаабыттарын-кыралаабатахтарын,
Кыстаабыттарын-кыстаабатахтарын
Ыйыталаһаарын мастаабыттартан.

4.

Өлөксөй өссө көпсө көпсөлөөрү,
Өссө Өлөксөөннө көмөлөһөөрү
Имигэс, синнигэс талабы быста,
Илиитин алѳас быста сыста!

*(П. Тобуруокап. Күннүүн оонньуур
күөрэгэйдэр. Якутскай, 1986 с.)*

Ол өрүс унуоругар
Ким хара тыһаҕаһа
Сытара буолуой?
Ол өрүс унуоругар
Ким хара тыһаҕаһа
Сытара буолуой?.. (салҕанар)

3. Ахсаан чабырҕахтара
- 1) Туруйа сыммыта... (П.Степанов)
- 2) Анды сыммыта (Т.Наумовская)
- 3) Тон харыйа
- 4) Тон тиит
- 5) Оҕо суола (Г.Иванова)
- 6) Ахсаан чабырҕах (Е. Мартынов)

Маныха майгынныр ахсаан чабырҕах элбэх. Ахсаан чабырҕахтар оҕо тыла имигэс буоларыгар уонна ахсааны өйгө тутарыгар олук буолаллар. Маннык чабырҕахтарынан ахсааны хаска баҕарар диэри ааҕыахха сөп. Ким тылыгар булкулубакка, биир тынынан ааҕан элбэх ахсаанна тиэрдибит бастыыр. Күрэхтэһии быһыытынан ыттаахха, оҕо интэриэһин тардар, ордук көхтөөх, сэргэх буолар. Ахсаан чабырҕахтар хос хатыланыылара ахсааны кэрискэ эбэн иһиигэ олоҕуурар, онон оҕо чабырҕах этэ таарыйа ахсааны үөрэтэн кэбиһэр кыахтанар. Ахсаан дьарыгар ахсаан чабырҕахтары туһаныы табыгастаах ньыма.

II. Оҕо тылын имитэр, ойуулаан-дьүһүннээн көрөр дьобуруун сайыннарар, таайтарар чабырҕахтар

- 1) Чыбы-чаабы (Г.Иванова)
- 2) Куоска (Ноговицын В.А)
- 3) Үөн хоһооно (Ноговицын В.А)
- 4) Үөн чабырҕаҕа (Ноговицын В.А)
- 5) Ынах чабырҕаҕа (Ноговицын В.А)
- 6) Оҕус саҕа буолуоҕун... (П.Тобуруокап)
- 7) Сылгы (Г.У.Эргис)
- 8) Чыычаах оҕото (П.Тобуруокап)
- 9) Кутуйах туһунан ((Ноговицын В.А)

Маннык чабырҕахтары оҕолор биир тынынан этэргэ уонна ким төһө элбэх тылы эппитинэн куоталаһаллар. Ол түмүгэр, тыллара сайдар, саналара чуолкайданар. Оҕо тылын, ойуулаан-дьүһүннээн көрөр дьобуруун сайыннараллар,

III. Үөрэтэр-иитэр суолталаах чабырҕахтар

- 1) Оџо (Г. Иванова)
- 2) Оџо-аймах
- 3) Төбө (Г.Иванова)
- 4) Тыллаах буолар чабырџах (Саха фольклора кинигэттэн)
- 5) Илии туһунан чабырџах (Е. Местникова)
- 6) Күһүн (М.Обутова-Эверстова)
- 7) Күһүн (Е. Местникова)
- 8) Кирдээх оџо (А.Скрябина)
- 9) Мэник (А. Скрябина)
- 10) Былыргы чабырџахтар (С.Зверев)

Үөрэтэр-иитэр суолталаах чабырџахтар оџо толкуйдуур, өйдүүр дьобурун, тылын-өһүн эрчийэр, билэр-көрөр дьобурун сайыннарарга аналлаахтар. Чабырџах тэтиминэн түргэнник, ыраастык санарарга үөрэтии уонна элбэх тылы-өһү өйгө тутарга уһуйуу хамсаныынан добуһуол гына оџолор сылайбаттар, салгыбаттар. Көхтөөхтүк биир тыынынан чабырџабы үөрэтэллэр. Кылгас, тэттик тыллардаах чабырџахтары оџо олус сөбүлээн, хамсанан-имсэнэн үчүгэйдик толорор.

Дьарык саха тылыгар уһуйар, оџону төрөөбүт тылынан ыраастык санарарга эрчийии, үөрэтии буолар. Билинни кэмнэ чабырџабы бөлөбүнэн толорууну дьон сэргээн истэр. Оџо-аймах чабырџабы бөлөбүнэн толороллоруттан сүргэлэрэ көтөбүллэр, бэйэ-бэйэлэрин истэр дьобурдара сайдар. Биир тэнник чабырџах ис хоһоонун чэпчэкитик туттан-хаптан, хамсанан-имсэнэн тэтимнээхтик аабыы, ырыа анаардаах толоруу, сирэйи араастаан хамсатан-имсэтии (мимика), куолаһы үрдэтии-намтатыы, тылы-өһү дьонно тиэрдиилэрэ тупсар. Сыһыа бөлөхтөн (ансамблтан) толороллорун ааһан, чабырџахха умсугуйан, чабылхай соџотох чабырџахсыт-толорооччу, талааннаах оџо тахсар.

Оџо сөбүлээн истибит, үөрэппит чабырџахтарын үөрэ-көтө кэпсии-ипсии уруһуйдуур, ону таһынан төрөппүттэрин кытта иитиллээччилэр сылын аайы эргэ сурунааллартан кырыйан, уруһуйдаан, аппликациялаан, өннөөх хартыыналарынан «Чабырџахтар», «Чыыбы-чаабы +-+чабырџахтар», «Чабыгырас чыычаахтар» – диэн өйдүү-саныы сылдыар бастакы кинигэлэрин онорон, быыстапка тэрийэбин. «Көмүс дорџооннор» – норуот тылынан уус-уран куруһуогун оџолоро, хас сэрэдэ аайы «Алгыстаах алаһа» күммүтүгэр оһуохайдыбыт, ол иннинэ тылы-өһү имитэ таарыйа, мэйии үлэтин эрчийэ, сахалыы дорџооннору чуолкайдык санарда, эти-сиини уһугуннара, эрчийэ, санарар сананы кытта дьүөрэлээн хамсатабын.

Хамсаныылаах чабырџах нөнүө оџо түргэнник тылы-өһү

ылынар, ситимнээн сангарар саната сайдар, олохсуйар, санаата өрө көтөбүллэр. Уйулҕатын бөбөргөтөр аналлаах, чөл туруктаах буоларыгар табыгастаах ньыманы туттабын. Чабырҕах тэтиминэн түргэнник, ыраастык санарарга үөрэтии уонна элбэх тылы-өһү өйгө тутарга уһууу хамсаныынан добуһуол гына оҕолор сылайбаттар, салгыбаттар. Көхтөөхтүк биир тыныныан чабырҕабы үөрэтэллэр, лабыгыраччы этэллэр. Сыл түмүгэр оҕо үөрэппит чабырҕахтарын чубугураан, биир тыныныан субурутан ааҕара, санарар санатын сайыннарар, чабырҕах ис хоһоонугар, сөп түбэһиннэрэн хамсаныы-чэбдигирии, доруобуйатын тупсарар, ис туруга, санаата бөбөргүүр.

Төрөөбүт тылбыт симэлийбэтин туһугар хас биирдии саха ыалыттан тутулуктаах, оҕотун кыра эрдэбиттэн норуот тылынан уус-уран айымньыларынан туһанан иитэрэ-үөрэтэрэ ордук көдьүүстээх, дьайыылаах, суолталаах, табыгастаах- үтүө холобур кэнчээри ыччакка, ол иһин тылы-өһү оҕо эрдэптэн чочуйар ордук.

Чыыбы-чаабы чабырҕабы,
Чуопчаарар саналаах,
Чубугуруур оҕолор
Чуопчаара туойдуннар!

Туттуллубут литература:

1. Ксенофонов Г.В. Ураанхай сахалар. Якутск, 1992
2. Серошевская В.Л. Якуты. Опыт сравнительного этнографического исследования. - М., 1993
3. Скрябина А.Д. Чабырҕабы үөрэтии ньымалара, 1994
4. Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. М., 1974

Иистэннэн ырыата

*Иппатьева Алена Геннадиевна,
төрүт культура салаатын 3-с курсун устудьуона. Ньурба
улуунун Күндээдэ нэһилиэгин олохтообуттан Гурьева Галина
Васильевна ттан сурулунна, 62 саастаах, культура үлэһитэ*

Кыһалҕалаах олох
Түбүгүн кэннэ
Дьэ, быыс буламмын
Иистэнэн эрдэбим.
Дьонум туһа диэммин,
Топпут-хаммыт курдук
Буоллуннар дуу.

Тангас сыыһын ылѣааммын
Тигэн эрэбин.
Кыһылѣалаах олох
Түбүгүн кэннэ
Дьэ, быыс буламмын
Иистээн эрдэбим.
Дьонум туһа диэммин,
Топпут-хаммыт курдук
Буоллуннар дуу.
Тангас сыыһын ылѣааммын
Тигэн эрэбин.

Оѣо утугар ырыа

*Иппатьева Алена Геннадиевна,
төрүт культура салаатын 3-с курсун устудьуона
Ньурба улууһун Күндээдэ нэһилиэгин олохтообуттан
Гурьева Галина Васильевнааттан сурулунна,
62 саастаах, культура үлэһитэ*

Киэһээ түбүк кэннэ
Оѣом барахсан,
Утуйууй, утуйууй.
Кыһалѣалаах кэмгэ төрөөннүн
Улааттаѣа буоллаѣын.
Утуй, утуй.
Киһи хара буоланнын
Дьонно сирдэрбэккэ улаатыый.
Утуй, утуй.
Кыһалѣаны билбэккэ
Сылдьаргар баѣардахпыт буоллун.
Утуй, утуй оѣоккоом.

Күөххэ үктэнии ырыата

*Иппатьева Алена Геннадиевна,
төрүт культура салаатын 3-с курсун устудьуона.
Ньурба улууһун Күндээдэ нэһилиэгин олохтообуттан Гурьева
Галина Васильевнааттан сурулунна, 62 саастаах, культура үлэһитэ*

Айыы танара айбыт
Аан ийэ дайдытыгар

Абыс ый тоххору
Адабыян турбут
Амырыын тымныы
Ахсаан барда.
Тойон онгорбут
Туруу-бараан дойдутугар
Тобус ый толору
Тобураан турбут
Толомон дыбар
Тоһутгаланан барда.
Аһаас аһах аргыстаах,
Инсэ-мэнэгэй энэрдээх,
Онсолобой ойоѳостоох
Олуурдаах ол дьыл обуһа
Уһаар маһан күһнэ
Уурайаатын кытта дьэ,
Ураа муостар булгуруйан
Удурѳаччы санаата уурайда,
Улуу муора диэки
Уста турда.

Дьахтар ырыата

*Иппатьева Алена Геннадиевна,
төрүт культура салаатын 3-с курсун устудьуона.
Ньурба улууһун Күндээдэ нэһилиэгин олохтообуттан
Гурьева Галина Васильевна-тан сурулунна,
62 саастаах, культура үлэһитэ*

Чох хара түүммүт уһунун.
Оѳонньорум төһөѳө кэлэр, дьэ.
Чаанньыктаах уубут оргуйда.
Абыһах хардаѳас маспытын
Көмүлүөкпэр быраѳан,
Чаанньыктаах уубут
Сылаас турдунууй.
Оѳустаах оһохпут
Кыыкырды тыһаһаата,
Балаѳаммар иһиллэн ааста.
Оѳонньорум барахсан
Тонгон-хатан кэллэ дуу, доѳоттор

Буут Удаџан

*Иппатьева Алена Геннадиевна,
төрүт культура салаатын 3 курсун устудьуона.
Ньурба улуунун Күндээдэ нэһилиэгин олохтооџо
Иванов Петр Тимофеевич тылыттан сурулунна,
74 саастаах.*

1947 сыллаахха ыһыах ыспыттар, Улгутта диэн сиргэ, Буут айыыта сытар тумулугар. Эмээхсиннэ ийэтэ үөр буолан киирбит, уонна маннык диэн эппит: «Сүгүн сылдыбаккаџын от-мас иччитин кыыһыртын. Сир-дойду иччитин кыыһыртын. Сир-дойду иччитин барытын үргүттүн, онтугуттан сэрэн! Халаннарын-хансыттарын толорботоххуна бэйэбиттэн бэйэн сэрэнээр!» – диэбит. Ити кэннэ саламалаах, кымыстаах, алаадылаах удаџан унуоџар киирбиттэр. Дүрүндэ түгэџэр олорор дьон Улгутта өтөџөр баар киһиэхэ көрөн турар курдук мэнэрийэн киирэн барбыт (удаџан буолан). Аһата-сизэтэ киирэн тураллар диэн кэпсээн биэрбит.

Чурапчы оһуохайа

*Попова Сайаана Афанасьевна, төрүт культура салаатын 3 курсун устудьуона. Чурапчы улуунун Чакыр нэһилиэгин олохтооџо
Викторова Мария Николаевна – эбээ Маайа тылыттан сурулунна,
87 саастаах.*

Оһуокайдыыр оһуокай,
Эһиэкэйдиир эһиэкэй.
Ортолуура дайдыбар,
Сахам сирин иэнигэр,
Аалай манган күннэрим
Күөхтүүр халлаан туонатыгар
Көнүлүнэн көччүйэн
Самаан сайын кэлбитин
Айхаллыаџын, доџоттор!
Оһуо, оһуо оһуокай,
Эһиэ, эһиэ эһиэкэй.
Биһи ийэ дойдубут
Ириэнэх буортан иитиэхтиир.
Тоннуур буортан иннибэт
Үүнэр аһа дэлэгэй.
Курун тыаџа кииринэн дуо,
Моонньоџон аһа буолунай.

Куула тыаҕа тахсыан да,
Халтарыйа дьэдьэннээх.
Сыһы устун сүүрүүн да,
Кыһыл хаптаҕас дэлэгэй.
Оһуокайдыыр оһуокай,
Эһиэкэйдиир эһиэкэй.

Дьиэрэннээх алаас

*Быгынанов Айаал Никитич, төрүт культура салаатын 3
курсун устудьуона. Таатта улууһун Ытык Күөл нэһилиэгин
олохтообуттан Матвеева Вера Никитична тылыттан сурулунна,
сааһа 48.*

Таатта улууһун Игидэй нэһилиэгин Дьиэрэннээх алааһыгар саха тылын тылдытын онорбут Эдуард Карлович Пекарская көскө кэлэн олоро сылдыбыта. Бу алаас хайдах Дьиэрэннээх диэн ааттаммытай?

Былыр-былыр Игидэй нэһилиэгэр улахан баай олорбут, кини соботох кыыстааҕа үһү. Ол кыһын Бахсы баайын уола сүгүннэрэр күнэ тирээн кэлбит. Баай оҕонньор эмээксининээн сүбэлэһэллэр, соботох оҕобутун ынах, сылгы этинэн кэһиилээн ыттаһытына ким да собүө-махтайыа суоҕа. Дьэ оччобуна тугу кэһиилибит? Бэйи эрэ, оҕонньор, саамай аҕыйах уонна саамай күндү көтөр этинэн кэһиилиэххэ. Оннук көтөр дьиэрэн баар, кинини бултаан кэһиилээбит киһи дьэ, кырдьык, муодаргыах этилэр, - диэн эмээксин күлэ-үөрэ лаһыгыры тыһэр. Сонно улуу булчуттарын ыһыртан ыла охсон, суоһар соруудаҕы биэрэллэр. Сэттэ хонук иһигэр сэттэ ат ындытыта дьиэрэни бултаан аҕал диэн. Көр эрэ, ол булчут сэттэ күн иһигэр бултаан аҕалбыт. Дьэ ол кэнниттэн бу алааһы Дьиэрэннээх диэн ааттаабыттар.

Ытык-Күөл күөлэ

*Быгынанов Айаал Никитич, төрүт культура салаатын 3
курсун устудьуона. Таатта улууһун Ытык-Күөл нэһилиэгин
олохтообуттан Матвеева Вера Никитична тылыттан сурулунна,
сааһа 48.*

Таатта улууһун киинэ Ытык-Күөл олус дирин остуоруйалаах дойдуга. Бу кэпсэним Ытык-Күөлгэ төрөөн-үөскээн, олорон ааспыт ытык-мааны кырдыаҕастар сэһэннэригэр олобулар.

XVII үйэ иккис анарыгар Ытык-Күөл ырыгар Түөкэй

Чохчоѳор диэн киһи олорбут. Киниттэн Тэнийэ Сүүрүк, Тэнийэттэн Чүөппэ Тэнийэ, Чүөппэттэн Хоолдьюгаһыт Мончук уонна Баай Оѳо диэн уолаттар төрөөбүттэр. Баай Оѳо диэн Чүөппэ иккис уола Ытык-Күөл күөлүн арѳаалыы кырдалыгар, уруккута Танара дьиэтэ уонна ыскылааттар турбут сирдэринэн, кыһыннары-сайыннары көспөккө, биир сиргэ уутуйан олорбут. Сөѳүмэр элбэх сүөһүлээх, сылгылаах улуу баай оччотооѳу ураһалартан ойуччу улахан баараѳай моѳол дуу, сандалы дуу ураһаны туттарбыта үһү диэн кэпсииллэрэ. Баай оѳо бэйэтэ номоххо киирбит наһаа кэрэ, үтүө дьүһүннээх, сөѳүмэр үрдүк унуохтаах, онно сөп күүстээх-күдэхтээх кус быһый, ат бөѳө киһи эбитэ үһү. Баай оѳо Ытык-Күөл күөлүн үүт күөл онороору хас сайын аайытын сүүһүнэн ынаѳын үүтүн ыата-ыата күөлгэ куттарбыт биир дьээбэ-дьиибэ киһинэн эмиэ биллэ-көстө сылдыбыт. Ол да иһин буолуо, Ытык-Күөл күөлүн бастакы аата – Үүт Күөл, иккис аата – Үрүҥ Күөл, оттон билинни аата – Ытык-Күөл диэн.

Гороховтары буулаабыт абааһылар

Леонтьев Иван Николаевич, төрүт культура салаатын 1 кууруһун устудьуона. Верхоянской улууһун Арыылаах нэһилиэгин олохтооѳо Васильева Анна Ивановна тылыттан сурулунна, иитээччи, сааһа 42.

Оттон бу Быһыттаах бэрт элбэх киһи олорбут сирэ эбит. Гороховтар, Дьэкиимэптэр, Миитирэпээн, Оппуон эгин уо. д.а. диэннэр. Ол Быһыттаахха Гороховтары буулаабыт сибиэни истэн бөѳө. Бу былаас буолуон иннинэ эбит быһыылаах. Биир сыл үөдүйэ сылдыбыт үһү. Үс абааһы эбитэ үһү дииллэр. Киһиэхэ дьүһүннэрэ бу диэн соччо көстүбэттэр эбит. Сайын сахсырѳа буолан сылгы, ынах кутуругар, сизелигэр сыстыһан саһан хаалар эбиттэр. Сүгүн утуппат да, олордубат да буолбуттарыгар ыксаан Табалаахтан Кыыстара диэн ытык кырдыаѳас ойууну аѳалан, кыырдаран баайтарбыттар.

Абааһылар хотонно ынахтары кутуруктарыттан холбуу баайталаан кэбиһэллэр үһү. Түүн утуйаары гыннахтарына, ороннорун анныттан (балаѳан ороно сыһаһа орон буолара) хаппыт ыарѳанан тэһитэ анһаллара, сүгүн утуппаттара дииллэрэ. Хоноһо кэллэѳинэ, дьиз кэргэн киэһэ аһылыктарын күөстэннэхтэринэ биир эрэй эбит. Хоноһолорбутугар диэн ирээттээн үс өлүүнү эбии буһарбатахтарына, күөстэригэр тон сылгы киитин симэн кэбиһэллэрэ диэн буолар. Өссө, күөс буһуута, өлүүлэрин үтэһэнэн тэһэ анһан, иилэ ылан, оһох төрдүгэр сизэн айахтара сап-сабырѳас тыаһыыра эбитэ үһү.

Хоноһоѳо күнүс эт буһаран баран, күөскэ кинилэргэ ирээт

укпатахтарына аһы олорор хоһону тон саабынан оһох төрдүттэн сирэйгэ тамныыллара үһү дииллэр. Ол сибиеһи аан бастаан Гороховтар уоллара Ыстапаан көрбүтэ диэн буолар. Кини ааттаах сэлиик элэмэс аттааҕа үһү. Томтох күөлүгэр көрсөн баран, эскирэтэн сиппэтэх. Ыстапаан ол көрсүөн иннинэ, ынах тириитэ олооччулаах эбит (дьиэбэ кэтэр этэрбэс), бастаан ол олооччутун аңара кыраадаҕа куурда уурбута сүтэн хаалбыт. Онтон дьиэбэ биллибэт күүс баарын билбиттэр. Ыстапаан ол сибиеһини күөлгэ көрсөн атынан эскирэтэн баран, аңар харабынан көрбөт буолан хаалбыта эбитэ үһү.

Кыыстара, кырдыаҕас ойуун, түннүгү-үөлэһи тахсыбат гына бүөлээн баран кыырбыта эбитэ үһү. Ол Гороховтар Хомо өтөбөр, билигин Торопуун Маайата оттуур ходуһатын өтөбө, унуор көһөн кэлэн олодохторуна эбит. Көһөн кэлэллэригэр абаһыллара батыһан кэлбиттэр, көрбүттэрэ үс киһи күлүгэ балаҕан үрдүгэр тураллара үһү, сайыһаннар.

Кыыстара кырдыаҕас кинилэр ыңырыларынан Табалаахтан айаннаан кэлэн иһэн көрбүтэ, сахсырба буолан кубулунаан халҕан таһыгар сыстан тураллар эбит. Озонньор эппит: «Бу биир олохтоох абаһы, иккитэ кэли диэн быһаарбыт. Күөл түгэбэр сытар сыгынахтаах төнүргэскэ баайдым, ол төнүргэс быһа ыстанан кытыыга табыстабына, бу дойдуга иккистээн эргиллиэхтэрин сөп, оччоҕо баайы сөллүүбү» – диэбит.

Ол кэннэ Гороховтар хотоннорун көһөрөн аҕалан Быһыттаахха туһунан олохтор. Сибиеһинэ биллибэт. Оттон Гороховтар тустарынан үһүйээн кырдыга эбитэ үһү. Бэт куттанан, эр санаалаах дьону ааттаһан, доҕор онгостоллоро диэн кэпсээн баар. Онно Хардыгынаан Хабырылла диэн киһи (Слепцов Гаврил Николаевич) сүгүн утуппатахтарыттан ат үүнүнэн таһыйталаан дьулаппыттаах. Сарсыардаҕа диэри тыппакка утуппуттара үһү. Дьэ дьийбэ.

Ааттаах булчут, кус быһый

Леонтьев Иван Николаевич, төрүт культура салаатын 1 кууруһун устудьуона. Верхоянскэй улуһун Арыылаах нэһилиэгин олохтооҕо

Васильева Анна Ивановна тылыттан сурулунна, иитээччи, сааһа 42.

Былыр, бу Сартантан төрүттээх Кылаастыырдар уоллара Чолоһун Ньюкулай, Юмшанов Николай Николаевич диэн туох кытыгыраһынан, булчутунан аатырбыт киһи олон ааспыт. Кини эдэр сылдьан Муома Хонууттан төрүттээх, бэйэтиттэн итэбэһэ суох кытыгырас, Синнигэстэр кыыстарын Дьэбдьиэйи – Слепцова

Евдокия Ивановнаны кэргэн ылбыт. Тоѳуста оѳоломмуттар. Кинилэр төһө да кырыымчыктык олордоллор, бултаахтарына дойдуларын дьонун матарбаттара эбитэ үһү. Кэлин, сэри кэмигэр биирдэ Чолоһуттар оттуу сырыттаһтарына иннилэригэр тайах көстөн ааспыт. Онуоха Дьэбдьиэ, кытыгырас эмээхсин, уолугар: «Ноххо, ыл дьизбэр тийиэн ампаартан саата аҕала оѳус» – диэбит. Уола сүүрэ турбут. Онуоха эмээхсин: «Ээ, ити киһи бытаана бэрт буолсу» – диэт, үс мастаах бүтэйи үрдүнэн ойон кэбиһээт, кэнниттэн түһүнэн кэбиспит. Ол курдук гынан, сотору саа аҕалан, тайахтарын ытан сизэбиттэр үһү. Дьон кэпсииринэн быстарыктаах, ол кэмнэ дьон-сэргэ сутаан өлөөрү олороллорун, Чолоһуттар бултаан аһатан тыыннаах ордубуттара эбитэ үһү.

Оттон Чолоһун уола Чысхаан – Юмшанов Христофор Николаевич эмиэ аатырбыт киһи эбит. Туох да кытыгыраһа, булчута сүрдээбэ үһү. Кэлин кини 1946 сыллаахха «Всесоюзное соревнование» диэн Москваҕа буолбут күрэхтэһиигэ кыттан кэлбиттээх. Чолоһун бэйэтэ эдэригэр үс күннээх-түүнү быһа кыыл табаны экирэтэн, үүрэн аҕалара эбитэ үһү. Биирдэ Абыйга баайдар атахтарынан сырсар сүүрүктэринэн уксуулар, күрэхтэһии буолбут. Чолоһуну эмиэ кытыннарбыттар. Онно кыттан, Чолоһун сүүһүнэн сүүрүүгү барыларын куотан кэлэн баран, уруттуур. Онтон ыла иһинэн үөһүрэр ыарыыга ыалдыбыт.

Өлөөрү сылдьан, Чолоһун олбуоругар өйөнөн турдаҕына, дьизиттэн сүүсчэкэ миэтирдээх сискэ тайах тийиэн кэлбит. Чолоһун ол тайаҕы дьонунан саа аҕалтаран ытан өлөрбүт, уонна: «Бу арааһа бүтэһик булдум буолуохтаах» – диэбит. Онтон кырдык да, бу тайаҕы өлөрөн баран, өр буолбатах сотору өлбүт. Чолоһун Ньюкулай туһунан кырдыҕастар өссө да элбэҕи ахтан-санаан кэпсииллэрэ.

Табыллыбатах уруу

Леонтьев Иван Николаевич, төрүт культура салаатын 1 кууруһун устудьуона. Верхоянской улууһун Арыылаах нэһилиэгин олохтооѳо Васильева Анна Ивановна тылыттан сурулунна, иитээччи, сааһа 42.

Былыр Мэтээки учаастагар, учаастак да дэнэ илигинэ, Улуумпалар диэн баай дьоннор олорбуттара эбитэ үһү. Ол дьоннор Тыйаахтар диэн Эбээн Бытантайга баар эмиэ баай дьоннору кытары, оѳолоро ньылба эрдэхтэринэ, илии тутуспуттар (ол аата, Мэтээкигэ олорор дьоннор кыыстарын Эбээн Бытантайга баар дьоннор уолларын кытта илии тутуспуттар. Кыыс 18 сааһын туоллаҕына холбоһуохтаахтар эбит. Кыыс 18 сааһын туолуоѳун тухары, Эбээн

Бытантайдар сүүхүнэн элбэх табаны кыыс энньэтэ диэннэр, үүрэн аҕалан биэрэн испиттэр. Кыыс 18 сааһын туолуута уол дьонун кытары кэргэн-уруу буола кэлбитин (кыыстара мааны кыыс эбит) атаахтаан akkaастаан кэбиспит. Онуоха Эбээн Бытантайдар тоҕус ойууну кыырабыттар эбитэ үһү дииллэр. Ол күн наһаа сүрдээх улахан холорук түспүтэ эбитэ үһү. Оччолорго, били улахан баайдар да буоллаллар, балаҕаннарын кытары хотонноро сыста турар. Хотонно сэттэ хамначыт ынах ыы олордобуна холорук киирэн кэлэн, биирдэ өлөн түспүттэрэ эбитэ үһү. Кырыы сатаан бараннар, наһаа барытын кыайбатыбыт, арай: «Тоҕус көлүөнэ тухары дьахтар өттүнэн төбөлөрө иирэн ыалдыахтара» – диэн эппиттэрэ эбитэ үһү. Ол дьоннор оҕолорун оҕолоро билигин даҕаны бааллар, уонна ол кырыыс билигин даҕаны кыайан сөллэ илик.

Уоруйах (аныгы чабырҕах)

*Леонтьев Иван Николаевич, төрүт культура салаатын 1 кууруһун устудьуона. Верхоянской улууһун Арыылаах нэилиэгин олохтооҕо
Васильева Анна Ивановна тылыттан сурулуна,
иитээччи, сааһа 42.*

Им-ным буолуута,
Балай-илэй кэлиитэ,
Түн-тан түһүүтэ,
Түлэй-талай барыта,
Мурун хаһынырыта,
Тиис хабырыныыта,
Эт-унуох умайыта
Хааным хойдор,
Баһым буһарар,
Атаҕым түргэтиир,
Ол аайы...
Илиилэрим имигэстэр,
Ылыгастар, үөрүйэхтэр,
Харахтарым уоттара
Кылып-халап кыныылар,
Ымсыырбыппын ысараллар.
Ылыахтаахпын ырангалаан
Оргууй, тссс!
Ким кэллэ?
Тыас тыаһаата!

Тула өртүм хабыс-харанга,
Интэн-мантан,
Алларатган-үөһэттэн
Күлүк курдук кубулҕаттар
Күлүк курдук күпсүннээн
Тутан ылых айылаах
Хабарҕабар түһэннэр
Харбаан ылых курдуктар.
(куттаммыта буолаҕын)
Хайдах буоллун, доҕоччуок?
Уоскуй, куттас сүрэхчээн,
Салыннын ду, сэгэртэй?
Сэргэх-сэмнэх бэйэкээн
Айахпынан тахсыах курдук
Эппэннээбит сүрэҕим
Эрийэн ылла, тыыммын миэнин.
Эриэн үөннүү уунаннаан.
Һуу, бардылар!
Дьэ, ылыхаха-тутуохха, уктуохха.
Бу миэнэ, ити миэнэ,
Бу да миэнэ буолуоҕа.
Этэнгэ, быһанным эмиэ бу сырыыга,
Эриһиэн эрэччэй эбиппин.
Элэс гынан аастылар
Эрэйдээбит күлүктэр.
Күлүм гынан күллүлэр
Күлүү гыммыт күлүктэр.
(Бу турар эбит, тутуун!)
Тутулуннуум! Бүттүм! Өллүм!
Барар сирим бүөлэннэ,
Куотар сирим куччаата.
Бостуой уоруйах аатыраммын
Аппын бэйэм киртиттэҕим.
Этэрэ миэхэбэ эбэкэм:
«Тоойуом, ылбат баайыта!»
Кэпсиирэ миэхэ эһэкэм:
«Кэлэйэллэр киниттэн!»
Саһыл буолан салбанан,
Саакка-суукка киирдэҕим.
Эһэ курдук сананан,
Эһэ охсор санаалааҕым!
Саха ыччата, эн өйдөө,

Ылыгас – ыарыы, дыан-дыаһах, муунтуйуу!
Уоруу диэн – үөхсүү-мөбүттүү,
Кэскиллээх олобу сарбыйыы!

Чонкуйар удабан

*Черова Аурика Алексеевна, төрүт культура салаатын I кууруһун
устудьуона. Муома улууһун Хонуу нэһилиэтин олохтооҕо Федорова
Мария Прокопьевна-Нулгынэт тылыттан сурулунна,
учуутал, сааһа 75.*

Хоту дойдуга Чонкуйар удабан олорбут. Кини кыһырдабына – харабынан көрбүтэ барыта муус кыаһаан буолар эбит. Аны үөрдэбинэ-көттөбүнэ, чугас баар хаар-муус уулан танхархай сир устун сүүрүгүрэрэ үһү. Онтон Чонкуйар удабан санаата түһэн, хотой көтөргө кубулуйан баран, үөһээ дойдуга көтөн хаалбыт.

Билигин даҕаны үөһээ ырайдан орто дойду олобун - дыаһабын салайа олорор. Кини кыһырдабына – биһиэхэ кыһын буолар, үөрдэбинэ-көттөбүнэ – сайын буолар. Чонкуйар удабан дойдутун ахтан улахан уолун собуруу полюска аҕалан олохтообут, кыра уолун хоту полюска олордубут. Кыргызтарын эргийэ турар сир курданар сиригэр аҕалбыт, тонмотуннар диэн, араас минньигэс аһы бэлэхтээбит. Ол иһин экваторга хаһан да кыһын буолбат. Антрактидаҕа, хотугу муустаах акыйаанна хаһан да сайын буолбат. Чонкуйар удабан биһигини ырайдан көрөн олорор, олохпутун салайар.

Өтүйэлээх өлүөхүмэлэр

*Ершова Аэлита Васильевна, төрүт культура салаатын I кууруһун
устудьуона. Өлүөхүмэ улууһун Бэс Күөлэ нэһилиэтин олохтооҕо
Челхахова Татьяна Николаевна тылыттан сурулунна, иитээччи,
сааһа 59.*

Былыр, гражданскай сэрии иннинэ Бодойбо диэн сиргэ көмүс сууйаллар, хостуулар үһү. Кыһын сыарҕалаах атынан дыаамынан (ямщиктар) почта, ас, таһаҕас таһаллар. Кэлэр-барар суоллара биир буолан, ыарахан таһаҕастаах аттар суолга туораабаттар эбит. Айан суолугар бастакынан самай күүстээх киһилэрин туруораллар үһү. Сылгы туйабын ыраастыыр өтүйэлэрин сыарҕа сыһааҕар баайан илдэ сылдьаллар эбит. Суолга утарыта араас сиртэн кэлэн, суол былдыаһыта буолан, охсуһуу тахсар эбит. Өлүөхүмэлэр өтүйэлэринэн охсуһаллара эбитэ үһү.

Ол иһин, өтүйэлээх Өлүөхүмэлэр диэн хос аат биэрбиттэр үһү.

Кумахтаах

*Сокольникова Виолетта Николаевна, төрүт культура салаатын
I кууруһун устудьуона. Дьокуускай куорат Тулагы-Киллэм
нэһилиэгин олохтооҕо Кузьмина Наталья Дмитриевна тылыттан
сурулунна, учуутал, сааһа 37.*

Үһүйээннэ Үрүн, Хара булгунньахтар сыһыыллара Баатылы аҕа ууһа түөлбэлээн олох олохторбут сирэ-уота. Кэлин Кумахтаах сирэ дэммит. Былыр, ыраахтааҕы хаһаахтара саба түһүүлэриттэн (Өлүөнэ өрүһүнэн устан кэлэн кыргыталыыллара үһү) эмсэҕэлээннэр, Бааталы аҕа ууһа түөлбэлэригэр түмсэн, сомоҕолоһон, былыргынан аан маннай биир сиргэ түмсэн, бөһүөлөк буолан олоро сылдыбыт сирдэрэ. Кэли Баай Аҕа ууһа – Байаҕантай улууһа буола сылдыбыт.

Онтон «Ленаҕа нуучча кэлиэн иннинэ» кинигэҕэ кэпсэнэринэн, бу сиргэ – Кумахтаахха, икки ини-бии улахан ойууннар олорон ааспыттар (удьуор утумнара билигин да бааллар: өбүгэлэрин да, сирдэрин-уоттарын да билинэллэр). Субу сүдү ойууннар тустарынан үһүйээннэри, ыраахтан (хантан кэлбитэ биллэр) күрээ былдьаһа биир улахан ойуун кэлэн илин былдьаһарга күһэйсэн, олохтоох убай Ойуун (биирдээх) инитин уруттууругар эппитин, утараһааччылар оҕус буола кубулуйаннар үс түүннээх-күнү быһа олорор олохторуттан чугас турар икки булгунньахтары төттөрү-таары сырһан, өрө-таннары диэлийэн биир гына экиритиһэ сылдьан сиһиктэспиттэр-харсыбыттар. Кэли ойуун кыайтараары гынан араас албаһынан түөкэйдээн, олохтоох ойуун кутун-сүрүн балаҕаныгар кистээн хаалларбыт уонна кыайан, атаһа биллэрбит. Ол үлтү диэлийбит икки булгунньахтара Үрүн, Хара булгунньах буолан дьүһүн кубулуйан, Аар Айылҕа дьайыытын сүдү күүһүн, көстүүтүн итэҕэлэ, кистэлэнэ буолан тураллар. Үрүн булгунньах – олох салҕааһыннаах буолуутун бэлиэтэ, Баатылы аҕа ууһун Ытык булгунньаҕа. 1906 с. нэһилиэк дьонун көмөтүнэн Троицкай тангара дьийэтэ тутуллубут. Онно 1909 с. церковно-приходской оскуола аһыллыбыт (саалтыр ааҕааччы аҕабыыт дьийэтигэр). Бу тангара дьийэтэ гражданскай сэрии кэмигэр уларыһа сылдьан кыһыллар, үрүннэр штабтара буолбут. Кэлин 1922 с. кыһыллар умаппыттар. Кумахтаах ытык эбэтэ Кымньыылаах үрэх дэнэр. 1926 с. саҕалаан 1934-1935 сс. диэри Кумахтааҕы кыһыллар көһүүгэ, эстиигэ күһэйбиттэр. Оччолорго 20 ыал олохторута үһү. Арҕам-тарҕам ким чугастааҕы нэһилиэктэринэн, ким атын улуустарга көспүттэр. ССРС

сағана – «Дьюкуускай» совхоз бас билиитэ (совхоз 1995 с. эстибитэ).

Онтон ыла 2008 с. диэри (чааһынай тутуу көнүллэниэр диэри) Кымныыылаах эбэ хоту-собуруу энэрин кырдала кураанах сыһыы-хонуу буолан турбута. Икки сүдү ойууннар көмүллэн сытар сирдэрин аата: Саһыыр алааһын тумула, Быһыхтаах кырдала, Үрүң, Хара Булгунньахтар – тытыыллыбат ытык миэстэлэр, айылҕа ытык мэнэлэрэ.

Субу сыһыыга бэрт элбэх кэрэх мас турбута биллэр. Түң өбүгэ саҕаттан «Сэттэ тииттээх, сэттэ күөллээх, сэттэ куттаах-сүрдээх» диэн ытыгыланар сир.

Абааһылаах ампаар

Алексеев Сергей Иванович, төрүт культура салаатын 3 кууруһун устудьуона. Үөһэ Бүлүү улуһун Үөһэ Бүлүү нэһилиэгин олохтооҕо Алексеева Светлана Тимофеевна тылыттан сурулунна, медсестра, сааһа 56.

Бу түбэлтэ 50-с сыллар диэки Үөһэ Бүлүү улуһун Кырыкый нэһилиэгэр буолбута. Уйбаныап Уйбаан булчут буолан, сэтинньи ыйга сайылыктан чугас Манчаарылаах диэн сиргэ бултуу сыппыт. Онно ампаар баарыгар түһүүлэммит. Биир түүн эрдэттэн маһын мастаан, аһын бэлэмнэнэн, аһаан баран, кэтэх тардыстан, табахтаабыт. Арай сытар сири муннугар туох эрэ хаары хачыгырааччы үктээн кэлэн тохтообут, онтон ампаарын хаста да эргийбит. Киһибит туран аанын тэлэйэ баттаабыт. Онуоха суптугур бэргэхэлээх, соботох атахтаах абааһы көтөн түспүт. Оһоһуттан күлү ылан хардырҕаччы ыстыы-ыстыы тибиирэн иһэр үһү. Уйбаан көрүөх бэтэрээ өтүгэр саатын хаба тардан ылан ытан хабылыннарбыт. Абааһыта саанан ыппытыгар балаҕан аанын хайа быраҕан, таһырдыа ыстаммыт.

Уйбаан тэһийбэккэ, тийэн оронугар эмиэ сытаатын кытта, хаары тэпсэр атах тыһаһа, били муннугун туһаайытынан, субу хачыгыраан тийэн кэлбит. Ампаарын хаста да эргийбит. Биһиги киһибит туран ааны аспытыгар, абааһыта киирэн кэлбит да, оһоһун күлүн эмиэ сиэн кирдиргэтэн барбыт. Уйбаан эмиэ ытааччы буолбут, абааһы таһырдыа ойон тахсан мэлис гынан хаалбыт.

Булчут абааһыны «сатаан хонноруо суох» дии санаан, кыра малын, саатын-сэбин хомунан, өртөнөн турар атын сиэтэн, ыйдана аннынан сайылыкка түүннэри тийбитэ. Хаалбыт сээкэйн кэлин, киһини соруйсан, ыларбыт этэ.

Тыгын Дархан унуога

Васильева Анастасия Ивановна, төрүт культура салаатын 3 кууруһун устудьуона. Уус Алдан улууһун Кэптэни нэһилиэгин олохтооҕо Павлова Евдокия Афанасьевна тылыттан сурулунна, медсестра, сааһа 84.

1967 сыллаахха санаһым аах Пестрякова Улялаахха хотуттан кэлбиттэригэр, кэлбиттэрэ. Ону мин күүлэйдии киирбитим. Ол күүлэйдии киирэн сарсыарда турбушпугар соседпыт дьахтар киирэн кэпсээбитэ, былыргы үһүйээни. Сайсарыга Тыгын Дархан былыргы Тыгын Дархан унуоҕун сууларар буоллулар, көтүрэр буоллулар. Ол Сайсары булгуннаһын туохха... манна буорун таһан эрэллэр. Ону иһиттим диэн кэпсээбитэ. Ону Ульяна дьэ массыына сакаастаан, такси сакаастаан кыргыттар, биһи миигин кытта барсыһын, диэн бэйэтин кыһын Люданы уонна миигин илдэ Сайсарыга барбыппыт. Тийбиппитигэр дьэ арай алдьахай улахан мастары дьэ, суулартыы сылдыар этилэр, ньууччалар. Үөһээ тахсыбыппыт, булгуннаахха. Онно ньууччалар ыһытаабыттара, кэлимэн да кэлимэн, маска ол уот түһэр буолла, дии-диилэр ыһытаабыттара. Ону Люда биһиги тохтоон турбушпугар. Онтон маамабыт буоллаһына, дьэ киирэн баран быһыһынан-ардынан киирэн бара турбута уонна онно тийэн, арай биһи кэнниттэн эмиэ барсыстыбыт. Онно көрбүппүт улахан трахтар, бульдозер трахтор булгуннагы дьэ, буорун дьэ, тийэ, сууллара сылдыар этэ. Ону массыыналар кэлэннэр, массыыналар кэлбиттэрэ дьэ, ону тийэтэли сылдыар этилэр. Онтон булгуннаах, ол сууллара сылдыар сиртэн булгуннаах собуруу диэки өттүн, күн көрөр сирин диэки арай барбыппыт. Онно киһи унуоҕа баар этэ. Ону Ульяна кэпсээбитэ: «Бу Тыгын Дархан унуоҕа. Бу уола сытар. Бу маннайгы кэргэнэ сытар» – диэн көрдөрбүтэ. Ыраахтан көрбүппүт, чугас тийбэтэхпит. Мас бөҕө сууллара турар этилэр. Ньууччалар буоллаһына ыһы - хаһы бөҕө буолтара, эмиэ. Иннэ гынамыт төннөн кэлбиппит. Ону Ульяна: «Мин дьэ киирэн үнсүөбүм!» – диэн Кэптэнигэ төптөрү дьиэбитигэр кэлбиппит. Ону Тыгын Дархан кинигэтигэр аахпытым. Онно Туймаада куорат уулуссатын онороллоругар, онно «Туймаада» аттыгар буор кута сылдыар этилэр. Онно Тыгын Дархан уолун этэрбэһин булбуттара. Билигин музейга турар.

Кыһырымтаҕай булчут

Гоголев Антон Иванович, төрүт культура салаатын 3 кууруһун устудьуона. Эдьигээн улууһун Кыстатыам нэһилиэгин олохтооҕо

Мин бу сиргэ кэлэн баранмын, хоту дойдуга бу Эдьигээн сиригэр кэлэн баранмын, биирдэ маннык үһүйээни истэн турардаахпын. Былыыр отто ааспыт үйэбэ, ааспыт үйэ бастагы анарыгар буолуон сөп. Дьэ сүрдээх кыһырымтаҕай булчут туһунан үһүйээн истибитим. Ол булчут олорбут эбит. Бу киһи буоллабына аатын-суолун билбэппин, өйдөөбөтөхпүн даҕаны уонна ол кэпсээбит да дьонум үчүгэйдик билбэттэр, өйдөөбөттөр эбит этэ. Бу булчут буоллабына дьэ туох даҕаны кыһырымтаҕай уонна киннээбинэн биллибит киһи эбит. Тыаҕа сылдьар киһи оттон кыһыннары-сайыннары сылдьар киһи тоҥор-хатар, буһар да буоллаҕа ди, ону холобура маннык гынар эбит. Бүтүннүү тоҥон-хатан кэлэн баран дьэ оһоҕун оттор, оччолорго тимир оһох буоллаҕа ди. Палааткаҕа олорор, кэлэн оһоҕун оттор, чаанньыгын оргуттан аһыан наада буоллаҕа ди. Ону сороҕор маһа игин сииктээх буоллабына, оһоҕо тутта умайбат эбит. Ону бу киһи, кыһырбыт омунугар, оһоҕун тахсан сүгэнэн игин хампы сынньар эбит. Оһоҕун алдьатан кэбиһэр эбит. Онтон буоллабына, ол алдьатан баран, хайдах эрэ гынан, хайдах эрэ ньыманы булан төптөрү онорор идэлээх эбит. Дьэ оннук оһоҕун да алдьаппыт. Онтон биирдэ эмиэ бултуйан кэлэн баран, дьэ чайник уураары чай оргуппут. Оччолорго эмэлирэбэннэй иһит баар буоллаҕа ди. Ону дьэ чайнигыгын оргутар. Оргутар чайнига оргуйан испэт, ыксаабыт. Ыксаан, олох боруоста кингэ-наара холлон, чайнигыгын таһырдыа таһааран олох түгэбин тоҕута сынньан кэбиспит. Алдьатан кэбиспит. Ону хайдах ыскайданан олорбутун билбэппин гынан баран, оннук. Иһитин-хомуоһун да оннук алдьатар эбит, уонна дьиктитэ баар диэн, онтукатын төттөрү онорор эбит, алдьатан баран.

Аны тыаҕа сылдьар киһи отто сииккэ ылларар, ардахха да баттанар игин буоллаҕа ди. Ону дьэ бултаан кэлэн, ардах түһэн ардахха баттатан бу тас таһаһа, һоккуйа илийэн хаалбыт. Илийэн хаалар буоллаҕа ди. Ону кэлэн: «Бу баар, бу баар, дьэ илийэр диэн бу баар!» - дии дии ол таһаһы кырыйан, кырпалы кырыйан кэбиһэр. Оннук туох барытын садаһа гына кырыйан баран, онтукатын алдьаппытын хайдах гынаһай, элбэх таһас суох, ону төттөрү тигэн кэтэр эбитэ буоллаҕа ди.

Сөп, ити курдук, уонна буоллабына, бу киһи, бу булчут буоллабына туохтуур эбит, балааххата эргэ балаахха буоллаҕа ди, онтуотун дьэ балааххаланан утуһа сыттабына ардах түспүтүгэр ылан, ол балааххатын тахсан олох хайыта сотон кэбиһэр эбит ээ. «Дьэ тэстэр диэн бу баар!» – дии-дии хайыта сотон баран, онтон иккис да күнүгэр эмиэ балааххатыгар хонуон наада, онтукатын

эмиэ үчүгэй байтык тигэн кэбиһэр эбит. Онтон кэнники ото бу кингнээх, кыыһырымтаҕай булчут ханна тийбитин бу кэпсээбит да дьонум билбэттэр, истибэтэхтэр. Мин эмиэ билбэппин, ол гынан баран биирдэ, мин кэргэним эмиэ булчут, биирдэ эдэр сылдьан тыаҕа сылдьан маска чайник ыйанан турарын көрбүт. Ону интириэһиргээн баран көрбүтэ - маска маннык чайник ыйанан турар эбит, ол чайник түгэбэ һуох эбит. Түгэбэ һуох, ол гынан баран үчүгэй байтык ол түгэбэр сөп түбэһиннэрэн, эмиэ миискэнэн маннык кыбытыллан, уу тэстибэт гына онһуоллан турар чайник эбит. Дьэ ол курдук, итинник үһүэйэни кэпсииллэр. Ол аата сүрдээх мындыр да диэххэ сөп буоллаҕа ди, мындыр өйдөөх дьоннор олорон ааспыттар эбит диэн ити курдук үһүэйэни истэн турардаахпын.

Өрөгөй оһуохайа

*Зыкова Александра Николаевна, төрүт культура салаатын
3 кууруһун устудьуона. Таатта улууһун Боробул нэһилиэгин
олохтооҕо Попов Афанасий Николаевич тылыттан сурулуна,
сааһа 67.*

Оһуокайдыыр оһуокай,
Эһиэкэйдиир эһиэкэй.
Чэйин, чэйин, чээкийдэр,
Тэхтир сиртэн тирэнэн
Тэйдэр тэйэн иһиэбин.
Күөхтүүр оттон үктэнэн
Көтөн-даيان биэриэбин.
Сахам сирин үрдүнэн
Самаан сайын барахсан
Салаллыбыт кэмигэр
Сирим-дойдум барахсан
Сиздэрэйкээн сибэккинэн
Симэммитэ кэрэтиэн.
Дойдум миэнэ барахсан
Мутукчатын сытынан
Мунгутаата, доҕоттор.
Маннык үтүө күннэргэ,
Маннык кэрэ кэмнэргэ
Кэбэ кыылбыт барахсан
Кэрии тыабыт кэтэбиттэн
Этэ-тыына олороро
Эриэккэһин эбитиэн.
Күөрэгэйдиир чыычаахпыт

Үрдүк үөһээ халлаанга
Күөрэйээхтээн тахсаннын
Көрүлүү-нарылыы сылдыара
Көрүөхтэртэн кэрэтиэн.
Кыырай халлаан кырсынан
Кыталык кыылбыт барахсан
Кыырайа көтөн кэлэннэр
Көлүөччэбэр түһэннэр
Көрүлүү-нарылыы сылдыаллара
Көрүөхтэртэн кэрэтиэн.
Үтүө-мааны дьоннорум,
Самаан сайын кэлбиччэ
Тарбахтарган тардыһан,
Тонголохтон тутуһан,
Тобукпутун бокутан
Өбүгэбит үгэһинэн
Омоҕой оҕонньор саҕаттан
Олохтоммут оонньууну
Оһуохайга киирэммит
Оҕолордуун-оҕонньордуун
Оонньоотохпут буолуохтун.
Эллэй эһэбит саҕаттан
Этиллибит эһиэкэйи
Эдэрдиин-эмээхсинниин
Эһиэкэйгэ киирэммит
Этэн-тыынан биэриэбин.
Кырасыабай кыргытгар,
Кыталык кыыллыы кынтаһан
Кынталдьыйан киирэннит
Кытыһаахтаан биэриэхтээн.
Хорсун-хоодуот уолаттар.
Хонор хаастыы хонтоһон
Хонолдьуһан киирэннит
Холбоһоохтоон биэриэхтээн.
Самаан сайын барахсан
Салаллыбыт күннэригэр
Сахам сирин үрдүнэн
Улуу кыайыы буолбута
Сэттэ уон биэс сылыгар
Үбүлүөйгэ аналлаах
Ыһыахтарга мустаммыт
Ыллаан-туойан биэриэбин.

Оччотообу кэмнэргэ
Түөрдуон биирис сылларга
Сэрэппэккэ даҕаны
Сэриинэн саба түспүттэр.
Саха чулуу уолатгара
Саа-саадах тутаннар
Эйэлээх олохпут туһугар
Олохторун олук ууран
Сэриилэхэн кэлбитгэрин
Ахтан-санаан аастыбыт.
Оччотообу кэмнэргэ
Улахан дьоннуун биир тэннэ
Обус муннун сиэтэннэр
Кыайы кэлэр күннэрин
Түстэспиттэр эбиттэр.
Үлэ кыһыл бэтэрээннэрин
Үбүлүөйдээх сылынан
Үөрэн-көтөн тураммыт
Үтүө аатгарын ааттааммыт
Айхал тылын аныаҕын.
Сахам сириҥ үрдүнэн
Бүлүү Бүлүү эбэкэбит
Төрөөн үөскээн улааппыт
Сунтаар чулуу уолана
Сергей Зверев – Кыыл Уола
Сүүс сүүрбэлиир саастарын
Үөрэ-көтө көрсүөбүҥ.
Саха чулуу уолана
Тойук-үнкүү аргыстаах
Олонхоһут, ырыаһыт
Саха сириҥ аатырдан
Биэһуон сэттэ сыллаахха
Москубалыыр куоракка
Тойук туойан доллоһутан
Сахам дьонун ааттаары
Ааттаппыта доҕоттор.
Манньык үтүө киһибит
Үбүлүөйдээх сылыгар
Үөрэн-көтөн тураммыт
Оһуохайдаан биэриэбин.
Оһуокайбыт биһиэнэ
Ойуулардаах буолааччы.

Энхэкэйбит биһиэнэ
Эккириирин сөбүлээччи.
Чэйин-чэйин чэйидэр,
Тэхтир сиртэн тирэнэн
Тэйдэр-тэйэн биэриэбин.
Үөһө халлаан диэкиттэн
Өрө көтөн тахсыабын.
Эдэр сааһы санааммыт
Эрчимнээхтик хамсанан
Этэн-тыынан иһиэбин.
Оһуохайдыыр оонньууну
Оһо сааһы санааммыт
Ойдор-ойон иһиэбин.
Онтон сыыйа, доһоттор,
Уоскуйуоһун, доһоттор.
Оһуокайдыыр оонньуубар
Уна-ханас өтгүбэр
Кынат буолбут кыргыттарбар,
Уна-ханас өтгүбэр
Кынат буолбут уолаттарбар
Махтал тылым бэлиэтин
Үөһээ үрдүк айыылартан
Үнэн-сүктэн көрдөһөн
Алгыс тылын этэбин:
Төрүүр оһоһут төлкөлөннүн,
Иитэр сүөһүгүт күрүөлэннин!
Сыһы-сыһы мунунан
Хороһор муостаах хойуннун!
Тиэргэннэргит иһигэр
Оһо саната чугдаардын!
Дьоллоох-соргулаах олохтоох
Дьоһун-мааны дьон буолун!
Алаас-алаас аайытын
Алтан оккут табыстын!
Үрэх-үрэх аайытын
Күөх оппут көһөрө үүннүн!
Оһуокайдыыр оһуокай,
Энхэкэйдир энхэкэй.

**Кыайыы оһоохайа
(Ньурбалыы оһоохай)**

*Иванов Алексей Семенович, төрүт культура салаатын 3 кууруһун
устудьуона. Ньурба улуһун Октябрьскай нэһилиэгин олохтооҕо
Федорова Тамара Федоровна тылыттан сурулунна,
учуутал, сааһа 65.*

Оһоохайдыыр оһоохай,
Эһиэхэйдиир эһиэхэй!
Муустаах муора хоонньугар
Модун санаа кынаттанан
Төрөтөр оҕону төлкөлөөн,
Иитэр сүөһүнү күрүүлээн
Үлэһит сахалар биһиги
Үлэһиит, үөрэнэбит.
Мууспут ини көтөбүллэн
Ыамныыр ыйбыт тохсуһа
Сибэккибит тэтэрбит,
Мичээрдэрбит тиллибит,
Күммүт үрдүктүк көшпүт,
Үтүө үөрүү төннүбүт.
Улуу Кыайыы күнэ –
Эйэлээх олох барахсан
Эргиллибит күнүгэр
Эһиэхэҕэ, оҕолоор,
Кэпсиэх-ипсиэх санаакам
Кэккэлэстэ доҕоттоор!
Түөрт уон биирэ сылларга
Хааннаах фашист үөрдэрэ
Сэбиэт сирин, сэгэрдээр,
Сири кытта тэннээри,
Симэлитэн кэбиһээри
Сидьин былааннаах ини дуу
Сэриилээннэр кииртэрэ.
Сахам ньургун дьонноро
Ыңырыыны ылыннар,
Бэбиэскэни тутаннар
Сэбиэт сирин көмүскүү
Сэриилэһэ баартара.
Бөлөнөххө мөлбөйбүт
Бүтэй Бүлүү уолаттара
Бүлүмүөччүт буолтара.

Тараџана талбалара
Танкыыс ини буолтара.
Көмүһүнэн күөнтэспит
Алдан ини ааттаахтара
Артыларыыс буолтара.
Ити курдук, доџоттоор,
Саха ньургун уолаттара
Араас омук уолаттарыныын
Тэнгэ, бииргэ сылдьаннар
Хааннаах фашист арџаџар
Бэрилингнэ – куоракка
Биэтэктэргэ тийээннэр
Кыайы-хотуу кынаттаах,
Үөрүү-көтүү үктэллээх
Эргиллэннэр, кэлэннэр,
Эйэлээх олоџу туппуттара.
Улуу Кыайыы өрөгөйүн
Үлэ, үөрэх ситиһиилээх
Уруйдааммыт көрсөбүт!
Уруй!!! Айхал!!!
Оччотооџу оџолор
Оччугуйдук даџаны
Оџо курдук оонньообокко
Оттуур ини үлэџэ
Оџус сиэтэн, сэгэрдээр,
От охсон, от мунһьян
Улахан дьоннуун тэнгэ
Улуу кыайыыны уһансыбыт
Улууканнаах дьыалаларын
Уруйдуубут биһиги –
Аныгы үйэ дьонноро.
Эрэйи-муну кинилэр
Энээрдэринэн тэлэннэр
Эйэлээх олох туһугар
Элбэх үлэни үлэлээбит
Эһэлэргэ, эбэлэргэ
Эбэрдэбит кэрэтин
Этиэх эрэ тустаахпыт.
Хоолдукпутун хонкутан,
Сүһүөхпүтүн бокутан
Сүгүрүйүөх тустаахпыт.
Оһуохайдыр оһуохай.

Уотгаах сэрии хонуутугар
Охтон хаалбыт саллааттар –
Кырдыбатах аҕалар,
Куруук эдэр убайдар
Албаннаахай ааттара
Ахтылла, ааттана турдуннар.
Отгон тугуй, оҕолоор,
Итии-кураан аргыстаах
Уотгаах сэрии сылларыгар
Аҕаларын ааттаппыт,
Убайдарын солбуйбут
Оңой-сонгой көрбүт
Эһэлэрбит, эбэлэрбит –
Оччотооҕу оҕолор:
Бостууктаабыт Борукуоппай,
Малатыылкаһыт Баһылай,
Сылгыһыттаабыт Сэмэнчик,
Хотуурдаах хоһууна
Хоннохтордоох охсооччу
Холкуостаах Аппанаас,
Ыанньыксыт Дьэбдьиэйдэр,
Ньирэй көрбүт Өксүөйдэр,
Отчут-масчыт Маарыйалар,
Тыраахтардаах Даарыйалар,
Кыраабыллаах Кылааралар
Килбиэннээхэй үлэлэрэ
Кэрэхсэнэн кэпсэнинн!
Кэлэр үйэбэ, эһиэхэ –
Кэнчээрилиир ыччаттар.
Кэриэстиэбин Кинилэри!

Кыстыкка киири алгыһа

*Шергина Туйаара Захаровна , төрүт культура салаатын 3
кууруһун устудьуона. Уус Алдан улууһун Дүпсүн нэһилиэтин
Остуйка учаастагын олохтооҕо Босикова Ульяна Ильинична
тылыттан сурулунна, сааһа 66*

Аан дайдым иччилэрэ,
Сирим-дойдум иччилэрэ,
Үтүө майгыгытынан ууһатан үөскэппит
Ураанхай сахалар уруйдарын туттары
Икки атахтааҕы илиигит сылааһынан имэрийэн,

Көхсүгүт сылааһынан угуттаан
Дьоллоох олоххо үктэттигит.
Үктэнэргэ үкэр оттоох
Киэн налыы хотуһалаах
Уйгулаах Эбэ Хотунуом,
Аан бастаан эн киэн уоруккар
Аал уот оттоору,
Алгыс тылы этээри
Айгыстан аххан эрэбин.
Аал уотум иччитэ,
Бырдья Бытык,
Дьябыллаах Дьябадьы,
Чүүччү Кыламан,
Бэттиих-бэттэх көрөн
Мичик гынын,
Антах көрөн күлүм аллайын.
Умай, умай!
Һуук, Һуук, Һуук!
Аан бастаан эйигиттэн көрдөһүөм этэ,
Барыы ыалласпатын,
Дьян-дьяһах дьялбарыйдын,
Атын санаа арабыстын! – диэн туран.
Алыас! Алыас! Алыас!
Уонна дьэ,
Аал уотум иннигэр тураммын
Дьөһөгөй оҕолорун үрүн сиэллэринэн
Кэнсик-мунсук сыт таһаарарбын
Көнүллээн дуу...
Аал уотум иччитэ,
Бырдья Бытык,
Дьябыллаах Дьябадьы,
Чүүччү Кыламан,
Бэттээх-бэттэх буолун.
Оҕолорбут, кэлэр кэнчээри ыччаттарбыт,
Кэскиллэрэ
Кэниирин туһугар
Анаан-минээн
Көрдөһөн туран
Аал уоппар
Арыылаах алаадынан
Айах тутан күндүлүүрбүн көнүллээн...

Аны аҕыйах хонугунан
Бу кыстыкка киирэр
Туох баар
Сүөһүлэрбит-астарбыт,
Хороҕор муостаахтарбыт
Этэннэ туоруулларын туһугар,
Сыспай сизллээхтэрбит
Этэннэ кыһыны туоруулларыгар
Анаан-минээн
Аал уоппутугар
Арыылаах алаадынан
Айах тутан күндүлүүбүн.
Уруй-Тускуо!
Айхал-Мичил!
Дьэ уонна кыһынны кыстыкка бары
Этэннэ кыстаан,
Этэннэ туораан!
Бары этэннэ туоруурбут туһугар
Уохтаах кымыһынан
Айах тутан
Күндүлүүрбүн көнүллээн,
Күөгэл-Нусхал!
Уруй-Тускуо!
Саргыбыт салалыннын,
Өрөгөйбүт үрдээтин,
Дьол тосхойдун,
Туску туһаайдын,
Мичил билистин,
Айхал эрэ ананнын!
Уруй! Уруй! Уруй!
Дом! Дом! Дом!

Арыылаах ходуһа ааттаныыта

*Проконьев Сандал Дмитриевич, төрүт культура салаатын 3 кууруһун устудьуона. Бүлүү улуһун Хампа нэһилиэгин олохтооҕо
Алексеев Аркадий Захарович тылыттан сурулунна,
учуутал, сааһа 45.*

Былыыр былыр манна, Хампа (дэриэбинэ) өссө үөскүү илигинэ, Тыгын Дархан саҕана бу билиннинэн Арыылаах диэн ходуһаҕа тонулар олорор этилэр. Дьэ манна элбэх бултаах-алтаах буолан

олохсуйан олороллор этэ. Арыылаах урут уп-уһун уста турар арыы этэ. Дьэ собото, балыга манна махараа (элбэх) этэ. Сотору буолан баран Тыгын Дархан уруу аймахтара дуоланнар диэннэр баар этилэр. Билигин ити Тыымпы (дэриэбинэ) бийһин уустара буолуохтаах. Дьэ ол Тыгын Дархан буйуттара, дьонноро Бүлүү бөлөххө олохсуйа кэлэллэр буоллаҕа. ... ол курдук кэлэн иһэннэр тонустары көрсөннөр, бэйэ-бэйэлэригэр көмөлөһөн, олорбуттар. Уһун уһундук буолбакка, этиһэннэр, дьэ сэрии сэбиргэлин көтөхсөллөр. Өр-өтөр буолбакка сэриилэһэн, охсуһан, кыйдаһан киирэн бараллар. Ол курдук киирсэннэр, тонустар барахсаттар кыайтараннар, кэбис, диэн баран бэринэннэр хоту диэки, булду батыһан бараллар. Тыгын Дархан буйуттарасорох-сорохторо бу манна үөскээн-үөдүйэн олохсуйаллар. Ол курдук, бу Арыылаах үрдүнэн маннык үһүйээн хаалбыт.

Ыһыах алгыһа

Давыдова Алена, төрүт культура салаатын 2 кууруһун устудьуона. Мэнэ Хангалас улууһун II-с Наахара нэһилиэгин олохтооҕо Никаноров Иван Павлович тылыттан сурулунна, учуутал, сааһа 83.

Итии сайын сымныы үөрдэ,
Саха омук ыһыаҕа элбээтэ.
Алгыс тылбыт арчылаата,
Кэс тылбыт кэрэхсээтэ.
Күн чаҕаан дойдубутугар
Күндүл манан олохтоох
Оһуордьут арыалдытгаан
Тоҕус уон от-мас иччилэрэ,
Аҕыс уон айхалдыт арыалдыта
Баараҕай атырдаах,
Барылас бизлээх,
Туораах кулуннаах,
Түмүктээх оҕустаах,
Быйаннаах-ынахтаах,
Мэнгирэс торбостоох
Ньирэй бэйэбитин ииппит,
Оҕо бэйэбитин улаатыннарбыт
Далбар айыы иэйэхсит хотун,
Тус бүгүһүнү күһүнэ
Саргылаах күммүт үүннэ.
Алгыстаах тылбыт

Этиллэр буолла.
Аал уоппутун оттон
Хаппыт маһы хадаҕалаан,
Үөл маһы өллөйдөөн туран
Көрдөстөхпүт буолуохтун,
Аал уоппут иччититтэн.
Тойон эһэбит,
Бырдья бытык,
Хатан тэмиэрийэ
Аан уххан!
Бүгүн ыытар ыһахпыт
Ситиһиилээхтик барарыгар
Көрдөһөн туран
Арыылаах алаадьынан аях тутан эрэбин.
Бэттэх көрөн мичик гын,
Антах көрөн күлүм тосхой.
Самаан сайын салаллан кэлбитинэн
Уохтаах кымыһынан аях тутабыт.
Үөр-көт, күлүм аллай, мичик гын!
Кэнэбэски өттүгэр
Кэскиллээх олохпутун кэрэхсээ,
Иитэр сүөһүбүтүн күрүөлээ – диэн
Көрдөһөн туран,
Үрүн сылгы сиэлинэн
Кэнсик таһааран эрэбин.
Бэттэх көр,
Мичик гын!
Кэнэбэски өттүгэр,
Кэнчээри ыччаппытын
Араначчылыы туруо диэн
Өссө төгүл аях тутабыт.
Тэхтиргэ тэптэримэ,
Очурга оҕустарыма.
Атын сиртэн кэллилэр диэн
Кырыы хараххынан көрүмэ.
Туспа сирдэн кэллилэр диэн
Атыгырыы көрүмэ.
Бүгүндү ытыллар ыһахпыт
Уйгуну түстэтин,
Сырдыгы сыдыайдын!
Кэнэбэски олохпут
Кэрэхсэллээх буоллун!

Сыппай сиэллээҕи сытыырхата,
Хороҕор муостааҕы хойуннара тур! – диэн
Көрдөстөхпүт буоллун.
Ыччат дьоммут үүнэ-сайда турдуннар! – диэн
Алгыс тылбын этэбин!
Уруй-айхал!
Айхал-мичил!
Уруй-туску!

**Номоххо киирбит ураты сымса, күүстээх Хаптаһын Сэмэн -
Петухов Семён Андреевич**

*Иннокентьева Уйгууна Семеновна, төрүт культура салаатын
3 кууруһун устудьуона. Уус Алдан улууһун Лөгөй нэһилиэтин
олохтооҕо Матвеева Матрёна Дмитриевна тылыттан сурулунна,
учуутал, сааһа 63.*

...Бииргэ төрөөбүт эдьийим Олесова Александра Дмитриевна, урукку олох сиэринэн оскуола – производство – үрдүк үөрэх дэбiiһинэн, оскуоланы бүтэрэн баран, Даалы учаастагар дайаркалаабыта. Социалистической үлэ геройа Копырина Анастасия Семёновнаны наставниктанан «Сыккыс» ыччат комсомольскай ферматыгар, сайынын Дэрги сайылыкка сайылаабыта. Эдьийбэр көмөлөһө диэн 6 кылааһы бүтэрэн баран, ол сайылыкка сайылаабытым. Ити 1971 сыл сайына этэ. Үс кыыс уонна Петухов Семен Семенович аҕатынаан Петухов Семен Андреевич-Хаптаһын Семен буолан балаҕанна олороллоро. Ити сайын, ити балаҕанна кырдыаҕаһы көрөн турардаахпын. Оччолорго Сэмэн 93 эбит, икки хараҕынан көрбөтө. Саха оһоҕун кэннигэр оронго сытан тахсаахтыыра. Куоскалаах этэ, онтуката түөһүгэр олороро: «Кыыча-Кыыча»- диэн куоскатын имэрийэрэ, туойар курдук ыллыыр этэ. Биирдэ эбит, мин кырдыаҕаһы сиэтэн таһааран таһырдыа, салгынна олордорум. Этэ-сиинэ наһаа суоллубатах, намыһах, лэкээ курдук оҕонньор этэ. Сүннүгэр туох эрэ хос сыбаан кэбиспитин курдук эттээҕин дьиибэргии көрөммүн: «Ити тугуй?» – диэбиппэр, кыргыттар күлсэ-күлсэ: «Ээ, ити күүһэ» – диэбиттэрэ. Илиитэ аһары ыарахана, баҕар кыамматыттан да буолуо. Нэһиилэ уйан, боруогу аһардан, сиэтэн таһаарарым. Сэмэн биирдэ эппитэ: «Тукаам, ардах түстэбинэ, манна атах сыгыннах сылдыаайаххын. Мантан чугас, былыр, куһаҕан баас буолан өлбүт ыаллар олорбуттара. Ол ыары ардах кэмигэр көбөр дииллэрэ» – диэбитин өйдөөн хаалбыппын.

Кини туһунан маннык үһүйээннэр хаалбыттар: сайын, хонууга

мэччийэ сылдыар сүөһүлэри дьээбэлэнэн экирэтэр идэлээбэ үһү. Ситиэхчэ буолан иһэн, умса хоруйа түһээт, икки бэрбээкэйттэн харбаан ылар уонна ханнык да сүөһүнү олох ыыппата үһү. Ат буолан баран, кулгааҕа сирилиэр диэри сүүрэр эбит. Күөгэйэр күнүгэр сылдьан, туранэрэсүүрэн, сүүрүкдэтэркиһиникиайарэбит. Хаптаһын Сэмэн туран эрэ сырсыбат, аттаан баран сүүрэр эбит. Бэйэтин кэмигэр суон сураҕарбыт, албан аатырбыт, охтору билбэтэх күүстээх, ураты сымса киһи – Хаптаһын Сэмэн чөл олохтоох буолан үһун үйэммит.

Кырдыаҕас 1972 сыллаахха, кырдыаҕаһынан ыалдьан 94 сааһыгар бу сиртэн барбыт эбит. Петухов Семён Андреевич – Хаптаһын Сэмэн олорбут олоҕо, күүһэ-күдэбэ, ураты сымсата, быһыйа, кэлэр көлүөнэбэ кэпсээн, холобур буолуоҕа.

Ала Малахсынна алгыс

Петрова Валерия, төрүт культура салаатын I кууруһун устудьуона. Уус Алдан улууһун Суотту нэһилиэгин олохтооҕо Кривогорницына Пелагея Гаврильевна тылыттан сурулунна, сааһа 85.

Хонуу-сыһы мунунан
Хотойо устар муостааҕы
Кутун-сүрүн холбоон,
Аһаҕас туйахтааҕы
Анаан биэрэр
Арыы быйан аартыктаах,
Аранас илгэ хаһалаах,
Үрүн илгэ үктэллээх,
Сөҥ сөлөбөй суудуруннаах
Ала Малахсын хотун, мичик гын!
Дьаны-дьаһаҕы халбарытан
Кэлэр төрүөх кэскилин тэнит,
Үрүн-хара сүүрүгү үксэт
Диэн үгэ-сүктэ
Алгыс тылбын этэбин.

Сэтгэ сортуоллар

Кондакова Ледияна, төрүт культура салаатын I кууруһун устудьуона. Бүлүү улууһун Илбэнгэ нэһилиэгин олохтооҕо Платонова Евдокия Дмитриевна тылыттан сурулунна, учуутал, сааһа 35.

Былыр, сортуол диэн сэриинит омук, собуруу истиэптээх сиргэ олорбуттар. Ол дойдуттан кыйданан, куотан Өлүөнэ өрүс сүннүнэн, хотунан, арбаанан ыһыллыбыттар. Олохсуйар сири көрдөөн ойуун убайдарын уулаах, киһи олохсуйар сири көрдөтө ыһпыттар. Ойуун өксөкү кыыл буолан өндүл маҥан халлаанынан көтө сылдьан, сылайан, биир аарыма тииккэ сынньанан, тохтоон олорбут. Ол олорон көрдөбүнэ, тытатаабы үктэммит баппаҕайыгар уу олохсуйбут. Ойуун: «Ок-сизэ, киһи олорор, олохсуйар уулаах сири буллум» – диэн үөрэр, бырааттарын ынырар. Сэттэ сортуоллар кэлэн олохсуйан, сири Баппаҕайы диэн сүрэхтээбиттэр. Онтон уус-сыдыан үөскээн Баппаҕайы төрүттэммит эбит диэн кэпсииллэрэ.

Учебное издание
МУДРОСТЬ НАРОДА – ЗАЛОГ БЕССМЕРТИЯ НАРОДА
Якутск, «СМИК-Мастер. Полиграфия», 2021
На якутском языке

Научнай-популярнай таһаарыы
НОРУОТ МУУДАРАҤА – НОРУОТ СҮППЭТ МЭКТИЭТЭ